

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Bara bönder?

Ekonomisk skiktning och lokalpolitik i ett
värmländskt samhälle 1629–1718

Martin Andersson

Göteborg 2012

Innehåll

Förord	6
Kapitel 1 – Inledning.....	7
Det gamla bondesamhället	7
”Med möda skall du hämta din näring från den...”	9
Ekonomisk skiktning som begrepp	10
Ekonomisk skiktning under 1600-talet	11
1600-talets lokalpolitiker.....	12
Nämndemän	12
Kyrkvårdar och sexmän	12
Riksdagsmän	13
Syfte	14
Uppsatsens disposition	15
Kapitel 2 – Avgränsningar och begränsningar	16
Förmögenhetsskatter och mantalslängder	16
Jorden och mantalet.....	17
Förtroendemännen.....	18
Undersökningsområdet.....	19
Värmländska Visnum.....	20
Perioden 1629–1718.....	20
Visnums härad under stormaktstiden	22
Mantalslängdernas begränsningar	23
Inte bara bönder.....	23
Mantalslängdernas fullständighet.....	24
Sammanfattning	26
Kapitel 3 – Lokalsamhällets ekonomiska skiktning.....	27
Den genomsnittlige bondens förmögenhet.....	27

Antalet bondehushåll	27
Det genomsnittliga bondebruket	30
Förmögenhetsspridningen	31
Små hemman och fattiga bönder	35
De större hemmanen.....	35
Det ekonomiska överskiktet	36
Odelad i långliga tider	39
Ärftlig rikedom.....	41
Sammanfattning	44
Kapitel 4 – Stormaktstidens lokalpolitiker	46
Förtroendemännens jordnatur.....	46
Nämndemännen.....	46
De kyrkliga förtroendemännen.....	49
Riksdagsmännen.....	52
Det lokalpolitiska toppskiktet.....	53
Flera förtroendeuppdrag	54
Lång och trogen tjänst	55
Det lokalpolitiska toppskiktets natur	56
Förtroendemännens ekonomiska ställning	57
Rikare och fattigare förtroendemän.....	59
De rikaste förtroendemännen	63
Den lokala makteliten.....	64
Sammanfattning	66
Kapitel 5 – Stormaktstida bönder	68
Bilaga – I mantal mätt: mantalet och åkrarna.....	74
Bakgrund	74
Metod och källmaterial.....	75

Resultat.....	77
Genomsnittlig areal	77
Geografiska skillnader.....	79
Sekelskiftet 1700	80
Mantalet som förmögenhetsmätare	82
Mantalsklassernas överlappning	82
Slutsatser	84
Summary	86
Figurer	88
Tabeller.....	89
Källor.....	90
Litteratur.....	91

Förord

Att skriva ett förord är en möjlighet att få sätta sig ner och fundera över vad det egentligen innebär att skriva masteruppsats i historia. Ett år har förflutit sedan de första idéerna började ta form. Löven på lönnen utanför fönstret har hunnit gulna, falla till marken och täckas av snö. Nu har de ersatts av den nya sommarens. Tidevarv komma, tidevarv försvinna, släkten följa släktens gång. Så ock löv.

Ett års uppsatsarbete innebär många koppar kaffe, vändor till biblioteket och sena timmars bläddrande bland döda människors beskrivningar av ett sedan länge svunnet samhälle. Mina mödor har dock slutligen gett resultat: en uppsats om det stormaktstida Sverige, den uppsats du just har börjat läsa.

Att skriva ett förord innebär också en möjlighet för författaren att tacka de utan vilkas hjälp uppsatsen aldrig blivit vad den nu är. Jag vill därför först och främst passa på att tacka min handledare Daniel Larsson: tack för alla värdefulla kommentarer du haft på arbetet under året som gått. Mycket av orsaken till att arbetet överhuvudtaget är läsbart är Daniels förtjänst. Ett varmt tack går också till professor Lennart Andersson Palm för råd och lästips, i synnerhet rörande undersökningen i bilagan ”I mantal mätt” i slutet av denna uppsats. Tack också till mina k. föräldrar för förtjänstfull korrekturläsning och många förslag till förtydliganden. Utan er hjälp hade uppsatsen med all säkerhet varit mycket tråkigare att ta sig igenom.

Göteborg, en av de regniga dagarna i maj 2012

M. Andersson

Kapitel 1 – Inledning

Det gamla bondesamhället

När häradsdomaren i Visnums härad, Björn Folkesson, låg för döden i slutet av november 1703 kunde han se tillbaka på ett livsverk inom lokalpolitiken som få andra i hans samtid. Drygt 46 år tidigare, våren 1657, hade han tagit över posten som nämndeman efter sin far, vilken dessförinnan själv tjänat som nämndeman i 26 år. När Björn varit nämndeman i 30 år utsågs han i egenskap av nämndens äldste till dess ledare och domare. Som representant för hela häradet hade han dessförinnan deltagit i tre riksdagar i Stockholm: 1660, 1680 och 1682. Dessutom var han utsedd av församlingen till kyrkvård, den ene av två bönder ansvariga för kyrkans ekonomi.

Björn Folkesson var bonde, som de flesta andra män i Sverige på 1600-talet, och bodde på gården Våglösa i Rudskoga socken, ett halvt mantal skatte. Gården var inte så stor att han kunde räknas till de allra rikaste i häradet.¹ Å andra sidan var han långt ifrån fattig: i början av 1700-talet motsvarade ett halvt hemman en förmögenhetsnivå som mindre än en femtedel av bönderna i häradet nådde upp till och dubbelt så mycket jord som en bonde i genomsnitt brukade.

Björn var därmed en ovanlig man inte bara på grund av sitt lokalpolitiska engagemang, utan också på grund av sin relativa rikedom. Han passar därmed illa in i en äldre syn på stormaktstidens svenska bönder som en grå massa, homogen såväl ekonomiskt som kulturellt.² Fortfarande idag när forskare vill måla 1600-talets historia med breda penseldrag tecknas en bild av stort armod orsakat av höga skatter, vilket lett till att ”produktionen snarast gått bakåt [och] att människor ofta fick svälta”.³

Tillsammans med bilden av 1600-talet som en armodets period följer ofta uppfattningen att samhället därefter förändrats i grunden genom modernisering.⁴ Med de undernädda 1600-

¹ Möjligen kan dock Björns inblandning i ett flertal fastighetsaffärer i häradet under 1698- och 1690-talet tyda på motsatsen. Se Visnums härads dombok 20/10 1688 om Revsten; 5/9 1692, 20/2 1693, 17/11 1696, 2/10 1699 om Lidetorp; 5/9 1692, 15/2 1694, 18/2 1697 om Iserud.

² Olausson 2004 s. 12; Söderberg 1988 s. 5; Österberg 1982 s. 310; Palm 1990 s. 119; Enequist 1937 s. 50, 165. Synen på det äldre bondesamhället och tiden kring 1860 som en brytpunkt debatterades i *Rig* omkring 1990 av Birgit Liljewall och Lennart Andersson Palm, se Liljewall 1989; Palm 1990; Liljewall 1990. För en sammanfattande bild av äldre forsknings syn på de stormaktstida bönderna som en homogen grå massa, se Lindström 2008 s. 12f.

³ Citatet härrör från Wiking Faria 2009 s. 318; se även Villstrand 2011 s. 13f.

⁴ Olausson 2007 s. 16f.

talsbönderna, vilka alla var fattiga och därför jämställda, som utgångspunkt går en rät utvecklingslinje till en ekonomiskt och kulturellt skiktad allmoge på 1800-talet. Storbonden och backstusittaren är nyheter som skapats genom moderniseringen, vilken sedan stormakts-tidens slut har vidgat de ekonomiska klyftorna inom befolkningens breda lager.

Rudskogabonden Björn Folkesson är *ett* skäl att ifrågasätta tanken på en rätlinjig moderniseringsmodell. Tidigare forskningsresultat ger ytterligare skäl att ifrågasätta modellen. Redan vid sekelskiftet 1600 har man funnit en avsevärd ekonomisk skiktning bland de svenska bönderna.⁵ Det svenska bondeståndet har således varit ekonomiskt skiktat långt före 1700-talets fredsperiod och jordbruksutveckling.⁶ Istället för att anta att den ekonomiska skiktningen går från ett jämlikt utillstånd är det rimligare att ansätta en modell där den med tiden tillåts såväl öka som minska.⁷ Hur den ekonomiska skiktningen i lokalsamhället har förändrats under den svenska stormaktstiden är en ännu outredd fråga.

Men inte bara genom sin förmögenhet, utan också genom sitt innehav av olika lokalpolitiska förtroendeuppdrag, skilde sig Björn Folkesson åt från stora delar av häradets övriga bönder. Ett ibland i svensk forskning använt uttryck för att beskriva hur det förkapitalistiska bondesamhället fungerade politiskt är *Kommunalisierung*, formulerat av den tyske historikern Blickle.⁸ En viktig del av begreppet är att alla bönder i lokalsamhället omfattades av samma politiska rättigheter, bland annat den att de kunde väljas till förtroendemän. Men om alla bönder hade samma möjlighet att agera inom lokalpolitiken, hur kom det sig då att en man som Björn Folkesson kunde få ett så stort inflytande? Även om det kan ha funnits en principiell jämlikhet i likhet med Blickles modell så finns det med andra ord skäl att fråga sig hur den lokalpolitiska makten i praktiken fördelades. Den tidigare antydda ekonomiska skiktningen kan ha varit en faktor som satt böndernas principiella jämlikhet ur spel, så att det ekonomiska överskiktet också kom att utgöra den lokalpolitiska makten. Hade verkligen alla

⁵ Österberg 1977 s. 255–259, 269; Lundkvist 1979 s. 137, 157; Söderberg 1988 s. 12; Harnesk 2000 s. 197 f.; Lindström 2008 s. 11. Söderberg & Myrdal 2002 s. 132–135 har undersökt den ekonomiska skiktningens förändring 1571–1599 och finner att den åtminstone inte växte: skatterna låg på en konstant nivå, vilket gjorde att befolkningen inte blev allmänt fattigare, å andra sidan fanns heller inga ”storbönder” som var mycket rikare än sina grannar. I England finns tydliga resultat som pekar på en ekonomisk skiktning bland bönderna redan under medeltiden, se Österberg 1982 s. 44; Sharpe 1984 s. 75, menar att bönderna i England under medeltiden trots den ekonomiska skiktningen ändå utgjorde ett homogent kulturellt skikt. Detta kom emellertid att förändras från omkring 1550 så att det bildades en kulturell klyfta mellan agrarsamhällets över- och underskikt. Tomas Lindkvist betonar att de medeltida europeiska bönderna inte utgjorde någon ”grå massa” utan att det fanns stora skillnader såväl i deras ekonomiska förhållanden som rättsliga ställning. Lindkvist 2009 s. 57.

⁶ Olausson 2007 s. 22, 263.

⁷ Se diskussion hos Lindström 2008 s. 11 ff., s. 92.

⁸ Blickle 1989 s. 17; Österberg 1989 s. 75, 85; Wallman 1995 s. 175.

bönder lika möjlighet att i praktiken få representera lokalsamhället, eller var det en mindre grupp män som kombinerade ekonomisk styrka med lokalpolitiska ambitioner?⁹

”Med möda skall du hämta din näring från den...”

Jorden var bondens viktigaste tillhörighet, hans förmögenhet och hela samhällets grund.¹⁰ På bondens jordar producerades den föda som han och hans familj behövde. Jorden gav också en möjlighet, åtminstone under goda år, till försäljning av överskottet.¹¹ Genom jordbruket producerades också det som behövdes för att överheten skulle kunna få sitt, om det så var skatten till kronan eller räntan till adelsmannen som ägde gården.

Det som avgjorde bondens ekonomiska ställning var inte bara hur stort hemman han hade utan också vilken typ av jord han brukade. Jorden avgjorde nämligen också bondens rättsliga ställning.¹² I 1600-talets Sverige fanns det huvudsakligen tre olika typer av jord: skattejord, som bonden själv ägde men betalade skatt för till kronan, kronojord, som staten ägde och uppbar ränta för, och frälsejord, som ägdes av en adelsman som uppbar räntan. Skattebönderna har ofta setts som ekonomiskt gynnade i tidigare forskning.¹³ Så länge de betalade sina skatter hade de rätt att obehindrat fortsätta bruka jorden och att låta den gå i arv. Krono- och frälseböndernas besittningsrätt var mer osäker, och deras hemman kunde normalt inte ärvas. Å andra sidan var den som tog över skattegården vid ett arvskifte tvungen att betala sina medarvingar för deras arvslotter för att behålla egendomen odelad. Ett arvskifte ledde därför antingen till att bondehushållet dränerades på tillgångar eller också att tidigare stora jordbruk delades upp på två eller flera mindre hemman.

En del forskare har därför istället velat betrakta krono- och frälsebönderna som ett övre ekonomiskt skikt. Enstaka resultat tyder på att frälsebönderna kan ha varit rikare än andra bönder, åtminstone i vissa tider och områden.¹⁴ Därtill finns tidigare forskningsresultat som visar att krono- och frälsebönder oftare än skattebönderna brukade stora hemman, som inte

⁹ Ett sådant tydligt samband har Peter Olausson funnit under tidsperioden 1750–1850, se Olausson 2007 s. 253.

¹⁰ Leijonhufvud 2001

¹¹ Olausson 2007 s. 250. Att skattebondens ”vinst” var det överskott av jordbruksproduktionen som fanns kvar då den årliga räntan betalats uppmärksammas också av Herlitz 1974 s. 146.

¹² Lindkvist 2009 s. 58 påpekar detsamma för Englands del under medeltiden. Där fanns självägande bönder, där fanns livegna och där fanns torpare, och deras liv skildes åt inte bara på grund av skilda ekonomiska förutsättningar utan också på grund av att de hade olika rättslig ställning.

¹³ Linde 2000 s. 47, 52 ff.; Perlestam 1998 s. 47; Upton 1998 s. 2; Ågren 1964 s. 45, 53.

¹⁴ I västra Närke 1600. Klingnéus 1997 s. 195 f.

delats genom hemmansklyvning.¹⁵ Å andra sidan visar åter andra undersökningar att såväl åkerarealer som avkastning har skilt sig mellan gårdar av olika jordnatur.¹⁶

Det saknas med andra ord konsensus kring vilka bönder som hade det bäst ekonomiskt ställt. Avgörande för resultatet är om man väljer att betrakta skatteböndernas ärftliga besittningsrätt som en tillgång eller som en belastning av deras ekonomi.¹⁷ Vilken bondegrupp som var mest gynnad kan ha varierat såväl i tiden som i rummet. Den ekonomiska skiktningen bland 1600-talets bönder är hur som helst omöjlig att undersöka utan att också ta hänsyn till de olika rättsliga och ekonomiska villkor som de olika jordnatureerna medförde för bönderna.

Ekonomisk skiktning som begrepp

Under stormaktstiden var det svenska samhället indelat i fyra skilda stånd, vart och ett med sina särskilda privilegier. Inte bara hade bönder, borgare, präster och adelsmän helt olika ekonomiska förutsättningar i livet, utan de skilde sig också åt vad gällde utbildning och kultur. Bönderna brukade jorden, medan de andra stånden mer eller mindre levde på avkastningen från böndernas arbete. Ur en historiematerialistisk synvinkel kan man betrakta de fyra stånden som fyra olika samhällsklasser.¹⁸

Men man förenklar verkligheten om man på grund av klass- eller ståndindelningen föreställer sig samhället som indelat i fyra homogena grupper av människor. Också inom vart och ett av stånden fanns ekonomiska skillnader. För att beskriva dessa skillnader blir begreppet *skiktning* användbart. Mellan de olika stånden var de kulturella och ekonomiska skillnaderna stora, men mellan olika ekonomiska skikt inom ett stånd behöver det inte ha funnits några kulturella skillnader.

Tidigare forskare som studerat ekonomisk skiktning i det förkapitalistiska agrarsamhället har ofta använt begreppet *elit* för att beskriva böndernas ekonomiska överskikt.¹⁹ Begreppet är emellertid mindre lyckat eftersom det implicerar inte bara ekonomiska utan också kulturella skillnader mellan bönderna, och det kan man knappast förvänta sig att finna under 1600-

¹⁵ Perlestam 1998 s. 47.

¹⁶ I Uppland 1667 hade skattegårdarna avsevärt större åkerareal än krono- och frälsegårdar av motsvarande storlek, se Ågren 1964 s. 53 f.; Herlitz 1974 s. 252 f.

¹⁷ Linde 2000 s. 47, 54, 56 f.; Perlestam 1998 s. 47.

¹⁸ Martinius 1977 s. 36.

¹⁹ Aronsson 1992 s. 23; Linde 2000 s. 45, 63; Sundin 1992 s. 63, 67; Österberg 2000 s. 307.

talet.²⁰ Istället för elitbegreppet har jag därför valt att tala om ”det ekonomiska överskiktet” i denna uppsats.²¹

Ekonomisk skiktning under 1600-talet

Hur den ekonomiska skiktningen bland bönderna har förändrats under perioden efter stormaktstiden har studerats i flera stora historiska undersökningar.²² Maths Isacsson visar i sin avhandling hur den ekonomiska skiktningen inte har någon bestämd riktning utan istället pendlar åt olika håll vid olika tidpunkter.²³ När Isacsson undersöker den ekonomiska skiktningen visar det sig att bondeklassen i själva verket homogeniseras under 1700-talet, för att i början av 1800-talet åter skiktas i den agrara revolutionens tidevarv. Skillnaderna i åkerareal och förmögenhet mellan bönderna i Isacssons undersökning var större runt sekelskiftet 1700 än år 1750, och framför allt var de små runt sekelskiftet 1800.²⁴

Historiska studier som på motsvarande sätt undersöker den ekonomiska skiktningens förändring över tid under 1600-talet saknas däremot. Flera mindre undersökningar har, som nämnts ovan, visat att allmogen var ekonomiskt skiktad redan i början av 1600-talet.²⁵ Undersökningar av hur den ekonomiska skiktningen förändrades under 1600-talets andra hälft lyser däremot med sin frånvaro. Det saknas därför ännu möjligheter att sätta in kunskaperna om den ekonomiska skiktningen i början av 1600-talet i ett större sammanhang. Denna kunskapslucka möjliggör att bilden av inte bara ett jämlikt utan också ett jämfattigt Stormaktssverige kan leva vidare.

²⁰ Aronsson 1992 s. 21–24; Linde 2000 s. 45; Olausson 2004 s. 14, 19 f.; Perlestam 1998 s. 46.

²¹ En kulturell skillnad mellan olika ekonomiska skikt som skulle kunna rättfärdiga användandet av begreppet ”elit” är om bönder av det ekonomiska överskiktet har en högre benägenhet än andra bönder att väljas till förtroendemän. I så fall kan man se en röd tråd till deras lokalpolitiskt intresserade ”kollegor” under senare århundraden. Liljewall 1989; Olausson 2004 s. 14, 19f.

²² Se till exempel Olausson 2007, som lägger fokus på böndernas ekonomiska överskikt, eller Winberg 1975, som istället behandlar det jordlösa lantarbetarproletariatets framväxt. Båda behandlar i huvudsak perioden 1750–1850.

²³ Isacsson 1979 s. 165. Undersökningen behandlar inte något rent jordbruksområde utan By socken i Dalarna, där också järnframställningen spelade en viktig roll i böndernas ekonomi.

²⁴ Isacsson 1979 s. 174.

²⁵ Lundkvist 1979 s. 137, 157; Söderberg 1988 s. 5; Linde 2000 s. 45; Österberg 1977 s. 255f., 259, 269; Österberg 1982 s. 31; Harnesk 2000 s. 197 f. För Finlands del har Eino Juttikkalla karakteriserat perioden 1580–1630 som en expansionsperiod för de rika bönderna, vilka köpte upp mindre gårdar och bildade ”storgårdar”. När storböndernas ställning försvagades till förmån för adeln på 1630-talet kvarstod dock en talrik obesutten befolkning, se Juttikkalla 1963 s. 131, 133, 136 f.

1600-talets lokalpolitiker

Då 1600-talsbonden ville agera lokalpolitiskt som förtroendeman fanns flera olika fora som han kunde verka på. I församlingen där han bodde kunde han bli kyrkvård eller sexman, han kunde bli nämndeman vid häradstinget eller utses till lokalsamhällets representant vid riksdagen. I tidigare forskning har man ofta, då man sökt efter lokalsamhällets elit, inriktat sig på en eller flera av de olika förtroendemannagrupperna. Det är däremot mer sällsynt att någon forskare undersökt flera olika typer av förtroendemän samtidigt, och i synnerhet saknas jämförelser mellan grupperna under längre tidsperioder.

Nämndemän

Nämndemännen var verksamma på häradstinget och var vanligtvis tolv till antalet. Förutom att vara en del av den dömande makten så utförde också nämndemän bland annat rågångssyner och upprättade bouppteckningar.

Ett antal undersökningar pekar på att 1600-talets nämndemän utgjorde bondesamhällets ekonomiska överskikt och att de ägde mer jord och boskap än genomsnittet.²⁶ Mot dessa resultat vänder sig Martin Linde i en studie av bönder början av 1700-talet, där han visar att nämndemännen möjligen var något mer förmögna än den genomsnittlige bonden, men att skillnaden var liten.²⁷ En möjlig förklaring till det avvikande resultatet skulle kunna vara att Lindes studie behandlar en senare tid än de andra undersökningarna. Såväl förändringar i bondesamhällets ekonomiska skiktning i stort som i nämndemännens roll och anseende kan därför tänkas spela in.

Kyrkvårdar och sexmän

Inom de kyrkliga församlingarna fanns i huvudsak två typer av folkvalda förtroendemän: kyrkvårdarna och sexmännen. Kyrkvårdarna var ansvariga för nycklarna till kyrkan och för församlingens egendom, medan sexmännen, som kallades så eftersom de var sex till antalet,

²⁶ Undersökta områden är bland annat Bygdeå socken i Västerbotten 1620–1641, se Lindegren 1980 s. 137–140; Närke 1632, se Klingnéus 1997 s. 195 f., 202; Njurunda i Medelpad 1609–1673. Sundin 1992 s. 64; Österbotten under andra halvan av 1600-talet, se Juttikkala 1963 s. 195; Hälsingland 1599–1604, se Harnesk 2000 s. 197; Björskogs socken i Västmanland 1620–1820, se Lindström 2008 s. 175–177. Utgående från dessa och andra liknande resultat beskrivs de svenska nämndemännen som ett ekonomiskt överskikt i ett engelskt översiktsverk, se Upton 1998 s. 2.

²⁷ I Askers härad i Närke 1714. Undersökningen utgår såväl från förmögenhetsbeskattningen som från tiondelängden. Linde 2000 s. 60.

bland annat hade till uppgift att ”ge akt på grannarnas tygellösa umgänge och liv”.²⁸ De skulle alltså fungera som prästens informanter rörande sedlighet och gudsfruktan bland församlingens medlemmar och vid behov avlägga rapport vid sockenstämman.

Framför allt sexmännens ekonomi har undersökts tidigare och man har då i allmänhet visat att sexmännen inte tillhörde böndernas ekonomiska överskikt.²⁹ En förklaring till detta kan vara att sexmännens roll i församlingen förändrades under 1600-talet, så att deras anseende med tiden sjönk. Visserligen hade sexmännen en del uppgifter som kan ha bidragit till att ge dem viss status, men med tiden kom uppdraget i ökad utsträckning att omfatta otacksamma uppgifter som att hjälpa till vid skattskrivningarna och att vara personligen ansvarig för luckor i kyrkkassan.³⁰

Till skillnad från uppgiften som sexman har kyrkvärdsuppdraget karakteriserats som ”prestigefyllt och åtråvärt”.³¹ Trots detta finns det mycket få studier gjorda över vilka som valdes till kyrkvårdar under 1600-talet och vilken ekonomisk ställning de hade i lokalsamhället.³² De stormaktstida kyrkvårdarnas ekonomiska ställning utgör med andra ord än så länge ett till stora delar utforskat fält.

Riksdagsmän

När kungen kallade till riksdag hade varje härad rätt att skicka en man att representera områdets bönder. Valbara var bara bönder på skatte- och kronojord, medan adelns landbor ansågs representerade av sina herrar.³³ Riksdagsmännen lyfts ofta fram som tillhörande lokalsamhällets överskikt utan att några empiriska bevis presenteras som stöd för

²⁸ Villstrand 2011 s. 339.

²⁹ Linde 2000 s. 61, som undersöker förmögenhetsbeskattningen 1715; Aronsson 1992 s. 153 ff., undersöker sexmännens jordinnehav såväl 1700 som 1770 och finner inga större avvikelser i jämförelse med den genomsnittlige bondens.

³⁰ Johansson 1937 s. 264, 273, 276, som dock menar att sexmännens prestige i princip bevarades under 1600-talet, för att sedan sjunka under hela 1700-talet. Peter Olausson ger också exempel på hur sexmännen hölls ekonomiskt ansvariga, och beskriver sexmannaämbetet såsom varande ”utan någon prestige eller tyngd”, se Olausson 2007 s. 80.

³¹ Johansson 1937 s. 260, 264.

³² Ett undantag utgörs av Lindström 2008 s. 175–178, som har undersökt 18 kyrkvårdar mellan åren 1620–1820 i Björskogs församling i Västmanland. En del av dessa var naturligtvis stormaktstida. Kyrkvårdarna i Lindströms undersökning var i allmänhet rikare än den genomsnittlige bonden i hans undersökningsområde, och ”korrelationen mellan förmögenhet och förtroendemannaskap förändrades inte med tiden” (min översättning). De framstår dock som mindre förmögna än nämndemän och riksdagsmän i samma undersökning.

³³ Villstrand 2011 s. 257; Lindwall & Mosén 2008 s. 10 f.

påståendet.³⁴ De undersökningar som gjorts av riksdagsmännens ekonomiska ställning under 1700-talet visar att de ofta var mer förmögna än böndernas genomsnitt, men att också fattigare bönder kunde utses till riksdagsmän.³⁵

Vad gäller riksdagsmännens ekonomiska ställning under 1600-talet så är den i litteraturen spridda bilden av välmåga grundad på ytterst få empiriska belägg. Det redan halvtannat årtionde gamla påståendet att ”riksdagsböndernas ekonomiska bakgrund [är] ännu inte tillräckligt utredd” äger samma giltighet idag som när det uttalades.³⁶ Huruvida 1600-talets bonderiksdagsmän valdes inom ett lokalt ekonomiskt överskikt eller inte är därför en hittills obesvarad fråga.

Syfte

De svenska stormaktsdrömmarna under 1600- och början av 1700-talet innebar för böndernas del en utökad statlig kontroll, ständigt nya skatteuttag och knektutskrivningar år efter år. Mot bakgrund av den verkligheten är det inte svårt att föreställa sig hur det har kunnat uppstå en bild av ett helt folk i svält. Om de svenska bönderna någonsin har motsvarat bilden av ”det gamla bondesamhällets” grå massa, ja då borde det väl rimligen ha varit under 1600-talet? Genomgången av forskningen ovan visar dock att verkligheten sannolikt var en annan. Hur den ekonomiska skiktningen faktiskt förändrades bland bönderna på kortare och längre sikt under stormaktstiden är ännu okänt. Inte bara har bönderna brukat olika stora hemman, också olika typer av ägorättsliga förhållanden bör ha gett upphov till ekonomisk skiktning i lokalsamhället.

Som framgår av forskningsgenomgången så spelade den ekonomiska skiktningen en avgörande roll för vilka bönder som engagerade sig i lokalpolitiken under århundradena efter stormaktstiden. Däremot har eventuella samband mellan ekonomiskt välstånd och lokalpolitisk aktivitet inte undersökts i någon större utsträckning för den period som här är i fokus.

³⁴ Linde 2000 s. 57; Renvall 1967 s. 143; Alexandersson 1975 s. 26 f.; Karlsson 1994 s. 238; Juttikkalla 1963 s. 187; Gaunt 1998 s. 328. Att representanterna för bönderna kom från toppskiktet inom ståndet vad gällde ställning och förmögenhet slås fast också för Finlands räkning, se Villstrand 1993 s. 193.

³⁵ Boupppteckningar undersöks för bondeståndets representanter under perioden 1762–1770 av Alexandersson 1975 s. 40. 25 % av riksdagsmännen låg i undersökningen under böndernas förmögenhetsgenomsnitt. Representanterna från Askers härad till riksdagarna under 1710-talet tillhörde de fattigare bönderna inom häradsnämnden, enligt Linde 2000 s. 63. Lindström 2008 visar att av de åtta riksdagsmännen från Björskogs socken i Västmanland 1620–1820 så tillhörde nästan alla den mest förmögna kvartilen av häradets bönder, se Lindström 2008 s. 177.

³⁶ Blickle, Ellis, Österberg 1997 s. 124 (min översättning).

Det är inte orimligt att förmoda att det redan under 1600-talet fanns ett nära förbund mellan makt och pengar, att ekonomiskt välstånd tillmättes betydelse på den lokalpolitiska arenan.

Syftet med denna uppsats är därför att undersöka hur den ekonomiska skiktningen bland bönderna i lokalsamhället såg ut och förändrades under 1600- och början av 1700-talet. Syftet är också att undersöka hur den ekonomiska skiktningen, särskilt i form av relativ ekonomisk styrka, samspelade med vilka bönder som innehade förtroendeuppdrag på den lokalpolitiska arenan.³⁷ Målsättningen är dock inte i första hand att ifrågasätta vanföreställningar om ”det gamla jämfattiga bondesamhället” – även om det också finns sådana ambitioner – utan att ge ett bidrag till förståelsen av hur det stormaktstida svenska samhället fungerade.

Uppsatsens disposition

Uppsatsen består, förutom av föreliggande inledningskapitel, av ytterligare fyra kapitel. I kapitel två behandlas uppsatsens yttre avgränsningar i tid och rum, liksom vilka källmaterial och metoder som används i studien. Den empiriska undersökningen redovisas därefter i två delar. I kapitel tre undersöks hur den samlade ekonomiska skiktningen bland alla bönder i Visnums härad 1629–1718 såg ut och förändrades. Kapitlet handlar om hur stor böndernas genomsnittliga förmögenhet var, men också hur grupperna av fattigare och rikare bönder förändrades. I kapitel fyra ligger istället fokus på de lokala förtroendemännen: vilka de var och hurdan ekonomisk ställning de hade i lokalsamhället. I kapitel fem slutligen flätas resultaten av de bägge empiriska kapitlen samman och en bit i det pussel som den svenska stormaktstiden utgör läggs.³⁸

³⁷ Här inbegrips även riksdagsmännen, som visserligen verkade på en nationell arena men som utsågs på lokal nivå.

³⁸ Efter kapitel fem följer en bilaga, vilken utgörs av en fristående undersökning av det kamerala mantalsmåtets samband med gårdarnas åkerarealer. Resultaten som nås i bilagan är viktiga för den metod som används för att mäta böndernas förmögenheter i uppsatsen.

Kapitel 2 – Avgränsningar och begränsningar

Förmögenhetsskatter och mantalslängder

Det är inte helt ovanligt att tidigare forskare har intresserat sig för bondesamhällets ekonomiska skiktning också under århundradena före den agrara revolutionen. Man har då uteslutande använt sig av olika typer av så kallade förmögenhetsskattelängder, där hela eller åtminstone en större del av böndernas förmögenhet beskattades. Till denna typ av källmaterial hör bland annat Älvsborgs lösen 1571, hjälpskattelängden 1599, boskapslängder från 1620- och 1630-talen samt Karl XII:s förmögenhetsbeskattningar under 1710-talet.³⁹ Det främsta resultatet från dessa undersökningar är att det svenska bondesamhället tycks ha varit ekonomiskt skiktat så långt tillbaka i tiden som det är möjligt för oss att mäta idag.

Förmögenhetsskattelängderna är visserligen ett utmärkt källmaterial för att mäta den ekonomiska skiktningen i bondesamhället, men bara under några få spridda år eftersom skatterna i samtliga fall var tillfälliga. Därför finns det knappast någon forskare som tidigare intresserat sig för hur böndernas ekonomiska skiktning förändrades under längre perioder under 1600-talet. I synnerhet är århundradets andra hälft ett *terra incognita*. Från den senare delen av 1600-talet förekommer nämligen inga tillfälliga förmögenhetslängder alls. För att kunna studera den ekonomiska utvecklingen på lokal nivå också under den svenska stormaktstiden måste därför andra källmaterial och metoder användas.

Ett sådant alternativt källmaterial som kan användas är mantalslängderna.⁴⁰ Den stora fördelen med mantalslängderna är att de upprättades årligen redan från första halvan av 1600-talet. De täcker därmed väl hela den period som saknar förmögenhetsskattelängder. Den stora nackdelen med att använda mantalslängderna i detta sammanhang är att de inte direkt beskattar böndernas förmögenheter utan istället antalet personer i varje hushåll. Vad som

³⁹ Älvsborgs lösen 1571 har använts för att undersöka skiktningen bland bönderna av Söderberg 1988. Hjälpskattelängden 1599 ligger till grund för Eva Österbergs uppfattning om allmogens stora ekonomiska skiktning redan i början av 1600-talet, se Österberg 1977 s. 254–269. En jämförelse mellan läget 1571 och 1599 görs av Harnesk 2000. Boskapslängderna har använts med utgångspunkt i att boskapsinnehavet utgjorde en stor del av bondens förmögenhet och därför kan användas som god approximation, se Lindegren 1980. Karl XII:s förmögenhetsbeskattningar har använts bland annat av Herlitz 1974, Karlsson 1994 och Linde 2000. Den senaste stora undersökningen av stormaktstidens förmögenhetsskillnader utgörs av Jonas Lindströms avhandling *Distribution and Differences* från 2008. I denna består källmaterialet av en kombination av flera olika tillfälliga förmögenhetsskattelängder samt bouppteckningar åren 1620–1820, se Lindström 2008 s. 68–93.

⁴⁰ Mantalslängderna har tidigare använts, i blygsam utsträckning, för att mäta böndernas förmögenheter av Sundin 1992 s. 64 ff.; Aronsson 1992 s. 57 f.

krävs är alltså en metod som gör att böndernas förmögenheter trots detta ändå kan approximeras med hjälp av mantalslängderna.

Metoden går ut på att approximera varje bondes förmögenhet med hjälp av storleken på gården som han brukade. I mantalslängderna redovisas i allmänhet bondens namn och vilken gård som han var bosatt på.⁴¹ Hur stor en gård var, i mantal mätt, framgår i jordeböckerna.⁴² Det framgår emellertid inte direkt ur mantalslängderna hur stor del av gården som varje bonde brukade – på grund av hemmansklyvning var det nämligen snarast mer regel än undantag att det levde mer än ett bondehushåll på en gård.⁴³ För att kunna beräkna varje bondes enskilda förmögenhet måste man därför fördela jordeboksgårdens totala mantalsstorlek på de bönder som var bosatta där.⁴⁴ Resultatet som erhålls är förstås bara ett närmevärde av bondens förmögenhet.⁴⁵ Å andra sidan innebär metoden att man kommer runt problemet som avsaknaden av förmögenhetsskattelängder utgör och erbjuder en möjlighet att undersöka den ekonomiska skiktningen bland de svenska bönderna också under stormaktstiden.

Jorden och mantalet

Säger oss uppgiften att en bonde brukade ett hemman om ett helt mantal något om hans ekonomiska ställning, mer än att han var tvungen att betala mycket i skatt? Eller omformulerat, är mantalet verkligen en god approximation av böndernas ekonomiska ställning? I tidigare forskning har man gjort invändningar mot att använda mantalet som förmögenhetsmätare just på grund av att man har betvivlat att det funnits någon koppling mellan en gårds mantalsstorlek och bondens förmögenhet. Man har bland annat menat att ”ett mantal på en ort är gott som två på en annan” och att det därför inte går att göra mantals-

⁴¹ Det råder viss begreppsförvirring om vad som avses med begrepp som ”gård” och ”hemman”. Med *gård* avses vad som ofta kallas ”jordeboksgård”, det vill säga det som i jordeboken ansågs vara en gård. Genom hemmansklyvning, som inte framgår i jordeböckerna, kunde en jordeboksgård delas i flera delar, så att flera bönder brukade samma jordeboksgård. Gården hade, med andra ord, vuxit och blivit till en by. Den lott som varje bonde brukade, däremot, kallar jag hemman. Inom en gård kunde det alltså rymmas flera hemman, medan det omvända är per definition omöjligt.

⁴² Mantalet var en enhet som grovt delade in gårdarna efter deras storlek, eller rättare efter deras skattekraft. De största gårdarna kallades *helgärdesgårdar* och omfattade ett helt mantal. Mindre gårdar utgjorde bråkdelar av ett mantal: vanligast var halva gårdar (gårdar om ½ mantal) och fjärdedelsgårdar (gårdar om ¼ mantal), men också andra storlekar förekom.

⁴³ Först vid mitten av 1700-talet börjar det anges i mantalslängderna hur mycket jord varje bonde brukade. Jämför Herlitz 1974 s. 169, 178, som visar att första gången som motsvarande uppgifter föreligger i Skaraborgs län är i mantalslängden 1748.

⁴⁴ Aronsson 1992 s. 354.

⁴⁵ Metoden gör att alla bönder som var bosatta på samma jordeboksgård anses vara precis lika förmögna, eftersom den bygger på att ett medelvärde räknas ut för varje jordeboksgård. Resultatet blir att den uppmätta ekonomiska skiktningen såväl inom varje by som i undersökningsområdet som helhet kommer att vara mindre än den faktiska.

baserade jämförelser mellan olika områden.⁴⁶ Det saknas emellertid mer omfattande undersökningar av hur mantalet samvarierar med gårdens verkliga produktionskapacitet. Eftersom frågan är av grundläggande betydelse för om det över huvud taget är möjligt att uppskatta böndernas förmögenheter med hjälp av mantalet har jag därför låtit göra en större jämförelse mellan gårdarnas produktionskapacitet (approximerad av deras åkerareal) och deras storlek i mantal (se bilagan ”I mantal mätt” i slutet av denna uppsats).

Undersökningen av mantalet utgår från det faktum att åkerjorden var grunden för bondens ekonomi.⁴⁷ Av det som växte på åkrarna skulle staten ha en del i skatt och bonden och hans hushåll äta merparten. Eventuellt överskott utöver detta var ”vinst” för bonden och kunde omsättas i pengar och produkter som inte framställdes på gården. Bilagans undersökning av arealuppgifter från mer än 1000 gårdar, hämtade från lantmäterikartor från 1600-talet, och jämförelsen med gårdarnas mantalsstorlekar är den största i sitt slag. Resultaten av detta test bekräftar förvisso uppfattningen att det inte är möjligt att göra jämförelser mellan skilda geografiska områden med hjälp av mantalet. Mantalet har nämligen motsvarat mycket skilda åkerarealer i olika delar av Sverige. Däremot framträder tydliga samband mellan åkerarealen och mantalet inom vart och ett av de lokala undersökningsområdena. Det är med andra ord fullt möjligt att använda mantalet för att mäta böndernas förmögenheter inom ett lokalsamhälle i 1600-talets Sverige.

Förtroendemännen

Källorna till vilka bönder som var lokala förtroendemän är av flera olika slag eftersom flera olika typer av förtroendemän ingår i undersökningen. Bäst är källäget vad gäller nämndemännen. Deras namn antecknades i början av varje rättegångsprotokoll i domböckerna, vilka återfinns i de lokala häradsrätternas arkiv.⁴⁸ För de flesta häradar i Sverige kan man därför redan under första halvan av 1600-talet avgöra vilka personer som var nämndemän, var de bodde och hur länge de tjänade i rätten.

Den främsta källan till vilka personer som var kyrkliga förtroendemän är material från just församlingarna, främst uppgifter i sockenstämmoprotokollen. I dessa anges ofta, men långt

⁴⁶ Citatet rör dock 1800-talet, se Ågren 1964 s. 46. Undersökningar av hur mantalet värderades i förmögenhetsskattelängderna på 1710-talet visar att värdena av hemman av samma mantalsstorlek varierar också på lokal nivå, inom en och samma socken, se Herlitz 1974 s. 88, 126, 139 f.; Karlsson 1994 s. 197; Linde 2000 s. 49.

⁴⁷ Olausson 2007 s. 250.

⁴⁸ Dessutom finns ofta kopior av originaldomböckerna, så kallade renoverade domböcker, i hovrätternas arkiv.

ifrån alltid, vilka som valdes till kyrkvårdar och sexmän. Sockenstämmoprotokoll blir dock allmänt förekommande först från slutet av 1600-talet, och till skillnad från domböckerna finns det inga kopieböcker. Källäget rörande kyrkvårdar och sexmän är därför i allmänhet sämre än vad det är för nämndemännen.⁴⁹

Vad gäller riksdagsmännen, så finns tryckt litteratur utgående från centralt riksdagsmaterial om vilka de var.⁵⁰ Litteraturens uppgifter kan dock ofta kompletteras med uppgifter från lokalt källmaterial, framför allt från domböckerna.

I källmaterialet rörande de lokala förtroendemännen framgår också på vilka gårdar de var bosatta. Det gör det möjligt att gå in i mantalslängden och bestämma varje individs förmögenhet, i mantal mätt. Såväl varje enskild förtroendemens förmögenhet som hela förtroendemannagrupper kan därmed jämföras med varandra, men också med allmogen som helhet.

Undersökningsområdet

Då man skall välja undersökningsområde i en lokalstudie så finns många aspekter att ta hänsyn till. I Norrland fanns till exempel nästan enbart skattegårdar. Ett norrländskt undersökningsområde skulle därför göra det omöjligt att upptäcka ekonomiska skillnader mellan bönder på hemman av olika jordnatur, en viktig del av den stormaktstida ekonomiska skiktningen. Och eftersom mantalet och åkerarealen används för att approximera böndernas förmögenhet, bör till exempel inte ett område i Bergslagen väljas, där också järnproduktionen spelade en stor roll för hushållens ekonomi.

Det krävs också att det finns bevarat källmaterial av flera olika slag från undersökningsområdet. Först och främst måste mantalslängder finnas bevarade för åtminstone flertalet år från förra halvan av 1600-talet och en bit in på 1700-talet. Det måste också finnas domböcker, antingen i original eller som kopior, och sockenstämmoprotokoll från 1600-talets första hälft.

Eftersom undersökningen är arbetskrävande, med stora mängder källmaterial att gå igenom redan för ett litet område, har jag valt att avgränsa undersökningen till ett härad. Häradsnivån

⁴⁹ Ibland kan uppgifterna rörande kyrkvårdar och sexmän dock kompletteras från annat material. De undertecknar till exempel ibland mantals- och andra skattelängder, och strödda notiser i domböckerna kan förekomma.

⁵⁰ Mårtensson 1950. Uppgifter om vilka som var bondeståndets riksdagsmän saknas ofta eller är ofullständiga i det centrala källmaterialet under 1600-talet.

är passande eftersom det var på den nivån som nämndemännen verkade och riksdagsmännen valdes. Samtidigt är det svårt att finna ett härad där det finns sockenstämmoprotokoll bevarade från alla församlingar. Ett härad där åtminstone ett par av församlingarna har äldre uppgifter om sexmän och kyrkvårdar får därför ändå anses vara tillräckligt.

Värmländska Visnum

Utifrån kriterierna ovan föll valet av undersökningsområde på Visnums härad, beläget i Värmlands sydöstra hörn. Visnum är beläget mellan sjöarna Vänern och Skagern och gränsar till Närke i öster och Vadsbo härad i Västergötland i söder. Häradet var under stormaktstiden rikt på skog: en värmländsk sextonhundratalspräst nämner flera gånger i sin dagbok hur han färdas över ”den långa Visnumsskogen”.⁵¹ I Visnum fanns, till skillnad från i andra delar av landskapet, en blandning av såväl skatte- som krono- och frälsejord, liksom några adliga sätesgårdar. Även om man redan sedan tidigt 1500-tal erlagt skatt i form av järn i området, fanns här inget eget bergsbruk.⁵² Närheten till Bergslagen till trots, fanns här därför inga bönder som haft bergsbruket som binäring vid sidan av jordbruket.

Visnums härad är välförsett vad gäller källmaterial. Mantalslängder finns bevarade från några enstaka år under slutet av 1620- och 1630-talen och sedan från varje år med början 1640.⁵³ Domböcker finns bevarade från och med år 1629 i häradsrättens arkiv, med en lucka under 1680-talet. För den tiden finns emellertid en renoverad dombok i hovrättens arkiv som istället kunnat användas.⁵⁴ Sockenstämmoprotokoll finns bevarade redan från 1500-talet för en av häradets församlingar, medan uppgifter om de kyrkliga förtroendemännen förekommer först under 1660-talet i ett par av de andra församlingarna i häradet.

Perioden 1629–1718

Den svenska stormaktens armé och flotta var i ständigt behov av resurser under det krigsfyllda 1600-talet, vilket ledde till att staten tvangs utveckla nya sätt att beskatta befolkningen. Ett sätt var att, istället för som man tidigare gjort främst beskatta jordeboks-

⁵¹ Gyllenius 1965 s. 22, 142, 281. Se också s. 247: ”wij gingo myckit wilse och galet i en stoor skogh, i bråter, wåål och windfall” som handlar om en resa genom Visnums-Kils socken.

⁵² En tidig (den tidigaste?) längd över järnskatten från östra Värmland finns i Västmanlands handlingar 1539:5, Kammararkivet, RA.

⁵³ Bara enstaka luckor därefter, se not 58 nedan.

⁵⁴ I Advokatfiskalens arkiv, Göta hovrätt, VaLA. Till domboken, både originalet och den renoverade, har jag själv tidigare upprättat ett register, vilket vägt tungt i valet av just Visnums härad som undersökningsområde. Registret upprättades i samband med att jag skrev min B-uppsats, se Andersson 2009. Det omfattar åren 1600–1706 (med luckor i de tidigare årgångarna). Det är otryckt och ej publicerat, i författarens ägo.

gårdarna, lägga skatter på varje enskilt bondehushåll. Beskattningen leder till att det från och med 1620-talets slut finns bevarade längder, så kallade mantalslängder, som redovisar alla bondehushåll.⁵⁵ För Visnums härads del är den äldsta bevarade mantalslängden från 1628, men den omfattar bara en av häradets fyra socknar.⁵⁶ Den äldsta användbara årgången är därför från år 1629, vilket blir denna undersöknings utgångspunkt. Därefter finns mantalslängder bevarade 1631–1632, men 1632 års längd är dessvärre ofullständig och kan inte användas.⁵⁷ Från och med 1642 finns mantalslängder bevarade från i princip varje år för undersökningsområdets del. För att minska arbetet att gå igenom mantalslängderna har jag dock valt att inte använda samtliga årgångar utan istället har jag, med början 1643, gjort ett nedslag i materialet vart femte år.⁵⁸ Detta har gjort att jag kunnat studera utvecklingen under en avsevärt mycket längre period än vad som annars hade varit möjligt.

Det sista nedslaget i materialet gör jag år 1718, vilket därmed utgör undersökningens slutpunkt. Från och med början av 1700-talet finns nämligen källmaterial som är bättre lämpade att mäta den ekonomiska skiktningen än mantalslängderna, nämligen Karl XII:s förmögenhetsbeskattning under 1710-talet och, så småningom, också bouppteckningar.⁵⁹ 1710-talet är ändå relevant att undersöka på grund av det faktum att det extrema ekonomiska trycket på den svenska allmogen under Karl XII:s krig kan tänkas ha förändrat den ekonomiska skiktningen i det lokala samhället, antingen genom att bönderna blev genomgående fattigare eller också genom att accentuera förmögenhetsskillnader bönderna emellan. Att föra undersökningen en bit in på 1700-talet ger också möjligheten att jämföra den bild av förmögenhetsskiktning som mantalslängderna ger med den som kan fås ur andra källmaterial.

⁵⁵ Ursprungligen kallades längderna ”kvarntullmantalslängder” och det som beskattades var just användningen av kvarnar. Parallellt med dessa infördes också beskattning på boskap och utsäde, vilket redovisades i ”boskapslängder” under 1620- och 1630-talen. Tidigare beskattningar som också utgick från hushållen är främst hjonelagslängder (från början av 1600-talet) och Älvsborgs lösen 1613. I en större undersökning än denna uppsats vore det naturligt att inkludera också dessa källor för att förlänga undersökningsperioden bakåt, men med tanke på den utvidgning av arbetsuppgiften som det skulle innebära har det i detta sammanhang förefallit bäst att använda sig enbart av en typ av källmaterial, mantalslängderna.

⁵⁶ Södra Råda socken. Mantalslängderna före 1642 finns i samlingen Boskaps- m.fl. längder, RA. Från och med 1642 utgör mantalslängderna ett eget arkiv. Kvarntullmantalslängder från mitten av 1620-talet finns även i landskapshandlingarna.

⁵⁷ Detta beror dock på att en sida har hoppats över vid mikrofilmningen.

⁵⁸ Några få avvikelser från principen har jag dock tvingats till på grund av luckor i källmaterialet. Mantalslängden 1658 är skadad så att hela Rudskoga och halva Södra Råda socknar saknas. Dessa har därför kompletterats med uppgifter från 1657 års mantalslängd istället. 1708 saknas mantalslängd för hela häradet, vilket fått till följd att 1707 års längd istället har använts.

⁵⁹ Det hade varit intressant att kombinera min undersökning med undersökningar gjorda också med hjälp av dessa källmaterial. Arbetsmängdsmässigt var det emellertid omöjligt att utvidga uppsatsen på detta sätt.

Visnums härad under stormaktstiden

Visnums härad bestod av fyra socknar: Rudskoga, Visnum och Visnums-Kil, Södra Råda.⁶⁰ Kyrkligt utgjorde de tre första socknarna tillsammans ett pastorat vid undersökningsperiodens början, medan Södra Råda var annexförsamling i Amnehärads pastorat i Västergötland. 1639 bildades dock ytterligare en församling, Nysund, i häradet av delar från framförallt Rudskoga och Visnums församlingar.⁶¹ 1665 beslöt den nybildade församlingen att gårdarna öster om Letälven skulle höra till Närke, vilket innebar att mitt undersökningsområde minskades.⁶²

Om man bortser från att häradets areal minskade under 1660-talet så ökade dock antalet gårdar på lång sikt på grund av upptagande och skattläggning av nybyggen. I jordeboken 1630 finns totalt 194 mantalssatta enheter i Visnums härad.⁶³ 1666 års jordebok, som fortfarande redovisar läget före utbrytningen av Nysund, redovisar hela 252 jordeboksgårdar. Vid undersökningsperiodens slut, i jordeboken 1715, finns i häradet totalt 221 jordeboksgårdar.

Tabellen visar hur antalet jordeboksgårdar ökar mycket snabbt mellan 1630 och 1666, framför allt i Rudskoga och Visnums socknar. Perioden präglas av upptagande och skattläggande av nya hemman, vilket stämmer väl överens med den bild tidigare forskning har gett av perioden som befolkningsmässigt expansiv.⁶⁴ I jämförelse med den undersökta perioden under första halvan av seklet framstår däremot 1600-talets andra halva som en långt mindre expansiv period vad gäller nybyggen.

⁶⁰ I uppsatsen skiljer jag mellan begreppet socken, som avser den kamerala indelning som bland annat används i jordeböcker och mantalslängder, och begreppet församling, som avser den kyrkliga enheten.

⁶¹ Till Nysunds församling hörde dessutom områden i Edsbergs härad och i Lekebergslagen i Närke.

⁶² Totalt överfördes 34 gårdar om sammanlagt 11 mantal från Visnums härad till Närke enligt jordeböckerna. Den värmländske prästen Gyllenius var emot utbrytningen och predikade därom i Nysunds kyrka i november 1665. Bland annat menade han att folket i Nysund skulle göra sig till åtlöje eftersom de inte kände till närkingarnas seder och bruk. Gyllenius 1965 s. 247, 249. Förutom överförandet av dessa gårdar till Närke skedde inga yttre förändringar av områdets storlek under perioden 1629–1718. Det tycks däremot ha rått en viss osäkerhet rörande till vilken av socknarna Rudskoga och Visnum som ett drygt tiotal gårdar inom området hörde. Gårdarna redovisas nämligen i jordeboken under Visnums socken, men återfinns trots detta istället under Rudskoga socken i mantalslängderna. Några av gårdarna redovisas i mantalslängderna alltid under Rudskoga: det gäller Rotebäcken, Roted och Älgåsen (Sävja). Andra redovisas vissa år i mantalslängderna under Visnum, men flertalet under Rudskoga: Boåsen, Bräckan, Gräsåsen (i Rudskoga bara 1643–1648), Håkanbol, Hållunda, Liden, Lidetorp, Norra och Södra Billinge, Svartkärr, Sävsjön och slutligen Udderud (i Rudskoga bara 1643–1648). Enligt Nysunds äldsta kyrkobok så motsvarade dessa gårdar värmlandsdelen av församlingen, se Nysund C:1 s. 3f. (Ett undantag är de två gårdarna som bara redovisas i Rudskoga ett par gånger.) I min undersökning räknar jag dessa gårdar uteslutande till den jordebokssocken som de redovisas under.

⁶³ Det vill säga jordeboksgårdar. Siffran inkluderar till exempel inte oskattlagda torp och nybyggen, kvarnar, hamrar et cetera. Jordeböckerna ingår till och med 1630 i serien Landskapshandlingar. Från och med 1631 finns de i en egen källserie i RA, för perioden 1631–1653 under Värmlands län, därefter under Örebro län.

⁶⁴ Palm 2000 visar på kartan på s. 97 att den folkökningen i Visnums härad perioden 1620–1699 låg på 0,5–2,4 % per år. Tabellen ovan antyder att folkökningen främst var koncentrerad till första halvan av perioden, vilket innebär att ökningstakten då måste ha varit ännu högre.

Tabell 1. Antalet mantalssatta gårdar och totalt antal mantal i Visnums härad enligt jordeböckerna 1630, 1666 och 1715.

	Antal gårdar			Totalt antal mantal		
	1630	1666	1715	1630	1666	1715
Rudskoga	66	95	58	38 $\frac{8}{24}$	44 $\frac{23}{24}$	33 $\frac{23}{24}$
Södra Råda	31	37	37	23	24 $\frac{21}{24}$	25
Visnum	51	67	71	37 $\frac{13}{24}$	42 $\frac{1}{24}$	43 $\frac{1}{24}$
Visnums Kil	46	53	55	29 $\frac{14}{24}$	32 $\frac{5}{24}$	32 $\frac{14}{24}$
Summa	194	252	221	128 $\frac{11}{24}$	144 $\frac{2}{24}$	134 $\frac{14}{24}$

Anmärkning: Tabellen upptar enbart jordeboksgårdar, således ej kvarnar, hamrar, frälsetorp mm. Källa: Jordeböcker för Visnums härad, RA.

Mantalslängdernas begränsningar

Inte bara bönder

Då man föreställer sig landsbygdens befolkning på 1600-talet så kan man lätt förledas att tro att alla män var bönder. Så var emellertid alls inte fallet. I Visnums härad fanns det till exempel hantverkare, soldater, mjölnare, smeder och fiskare.⁶⁵ Eftersom dessa män främst försörjde sig genom annat än jordbruk är det inte möjligt att mäta deras förmögenhet med hjälp av mantalet. Alla de mindre grupper inom allmogen som inte ägnade sig åt jordbruk utgör därför ett bortfall i min undersökning.⁶⁶

Det fanns också personer som visserligen var bönder, men som inte brukade mantalssatt jord och vars förmögenhet därför ändå inte kan mätas med den metod som jag använder i uppsatsen. Till dessa bönder hör nybyggarna, vars nyligen uppodlade hemman ännu inte hunnit skattläggas.⁶⁷ Men inte bara nybyggare brukade icke mantalssatt jord, utan det gjorde också frälsetorpare. Tidigare forskning har visat att torpare på frälsejord i många fall aldrig

⁶⁵ I början av 1700-talet fanns fem kvarnar i Visnums härad enligt jordeboken: Gullspångs tullkvarn (i Södra Råda), Rudskoga tullkvarn, Visnums tullkvarn, Säby kvarn (under säteriet Säby) och Ängkvarnen (under säteriet Äng). Vid samma tid redovisar jordeboken nio hamrar i häradet: Björneborgs övre och nedre (Skogshammaren), Krontorps, Bäcks, Jonsbols övre och nedre, Lidefors övre och nedre samt Årås. Det fanns ett fiske häradet, det vid Nötön i Visnums-Kils socken.

⁶⁶ Detta bortfall är dock inte något specifikt för metoden att använda mantalslängderna utan förekommer också i undersökningar som utgår från tillfälliga förmögenhetsskattelängder, se Harnesk 2000 s. 203.

⁶⁷ Från det att en ny gård upptogs hade nybyggaren en lagstadgad skattefrihet på sex år, se Brunius 1980 s. 90. Man var dock inte befriad från mantalsskatten. När nybyggarna upptas i mantalslängden har jag därför räknat dem som att de var gårdar av samma storlek som den de fick då de senare skattlades. Jordeböcker saknas för flera år under undersökningsperioden, och det har därför inte varit möjligt att gå in och bestämma exakt tidpunkt då varje enskilt nybygge har börjat räknas som en gård.

kom att skattläggas och i vissa fall inte föras in i jordeboken över huvud taget.⁶⁸ Så var fallet också i Visnums härad.⁶⁹ Liksom nybyggena saknar frälsetorpen någon fastlagd storlek i mantal. Det är därför inte möjligt att avgöra vilken förmögenhetsställning som frälsetorparna hade i jämförelse med häradets övriga bönder.

Metoden att använda mantalet som förmögenhetsmätare har alltså den begränsningen att den bara kan mäta förmögenheten hos de bönder som brukade mantalssatt jord, medan de allmogemän som försörjde sig på annat vis faller bort. Vissa av de grupper som lämnas utanför, som hantverkare och soldater, har traditionellt i tidigare forskning betraktats som ett ekonomiskt underskikt. Däremot är det inte alls lika säkert att en frälsetorpare alltid var fattigare än en bonde.⁷⁰ Hur frälsetorparna stod sig förmögenhetsmässigt i jämförelse med de övriga bönderna i häradet är dock en fråga som metoden som används i denna undersökning inte kan besvara.

Mantalslängdernas fullständighet

Ett annat problem med källmaterialet är att mantalslängderna inte är fullständiga.⁷¹ I samtliga undersökta årgångar saknas en större eller mindre del av gårdarna i häradet. Det är till exempel inte ovanligt att det inte lämnas några uppgifter om sätesgårdar och prästgårdar. Men förutom detta bortfall är det också vanligt att gårdar saknas utan att någon förklaring ges, och ofta bara vid något enstaka tillfälle. Orsakerna till varför gårdar utelämnats kan bero på till exempel slarv vid upprättandet av längderna, att en gårds invånare felaktigt redovisats bosatta på annan plats, eller att gården verkligen varit helt öde.⁷²

⁶⁸ Brunius 1980 s. 91, 115.

⁶⁹ Från och med början av 1700-talet redovisas en stor andel av frälsetorpen i jordeböckerna, men utan att vara skattlagda. Mantalslängderna visar dessutom att jordeböckerna är ofullständiga och inte tar upp samtliga frälsetorp.

⁷⁰ Vissa frälsetorp hade i början av 1700-talet funnits mycket länge, och således haft gott om tid att växa i storlek. Det frälsetorp som då hade existerat längst tid var Roverud under säteriet Säby i Visnums socken. En Håkan i Roverud finns upptagen i tiondelängden så tidigt som 1571 (Värmlands handlingar 1571:8), men trots detta var torpet alltså inte skattlagt enligt jordeboken 1715, nära 150 år senare. Att torpare ofta kunde ha åkerarealer som motsvarade de fattigare böndernas har tidigare uppmärksammats av Gadd 1983 s. 94.

⁷¹ Lägg märke till att begrepp som mantalslängdernas fullständighet, eller deras brist på sådan, brukar användas för att beteckna hur stor del av befolkningen som finns med i längden, se Palm 1993 s. 37 f. Här används dock uttrycket i en annan betydelse.

⁷² Ett specialfall som bör uppmärksammas är gården Mon (Tolstorp), $\frac{1}{8}$ mantal skatte i Visnums socken. Gården redovisas nämligen aldrig i mantalslängderna, vilket får sin förklaring i häradsrättens protokoll den 9/10 1669. Där skriver nämligen rätten att hemmanet upptagits för 16 år sedan av en Tore och att det därför kallas Tolstorp, men att det kallas Mon i jordeboken. Att orter har skilda namn i olika källmaterial är förstås inget ovanligt. Det ovanliga är det faktum, som häradsrätten missade, att gården är uppförd *två gånger* i jordeboken, både under

Om det funnits bönder bosatta på de gårdar som utelämnas i mantalslängderna så innebär det att det blir ett bortfall då man mäter den ekonomiska skiktningen. I Tabell 2 nedan redovisas hur stort bortfallet är i varje undersökt årgång av mantalslängderna. Ett stort bortfall skulle kunna innebära att en del bönder utelämnas, vilket i sin tur innebär en större osäkerhet i resultatet.

Tabell 2. Bortfall av gårdar i mantalslängderna i Visnums härad 1629–1718, i absoluta tal och relativt det totala mantalet.

	Bortfall [mantal]	Bortfall [%]
1629	7,3	5,7
1631	4,1	3,2
1643	5,9	4,3
1648	14,8	10,5
1653	11,7	8,3
1658	12,5	8,7
1663	13,6	9,5
1668	11,2	8,4
1673	9,9	7,4
1678	9,8	7,4
1683	12,2	9,2
1688	11,1	8,3
1693	9,3	6,9
1698	3,8	2,8
1703	0,1	0,1
1707	2,1	1,6
1713	4,4	3,3
1718	1,6	1,2

Källa: Jordeböcker och mantalslängder aktuella år.

Som tabellen visar så är bortfallet generellt sett större i början av undersökningsperioden än mot slutet. Orsaken till detta är till stor del att också säterier och prästgårdar börjar redovisas i mantalslängderna från 1690-talet. Men också antalet vanliga bönders gårdar som saknas minskar mot slutet av undersökningsperioden.

Under den första halvan av undersökningsperioden är bortfallet större. Likväl överstiger bortfallet bara vid ett enstaka tillfälle (1648) tio procent av häradets totala mantal. Och eftersom en stor del av det bortfallet då utgörs av prästgårdar och säterier, så är bortfallet av vanliga bönder hela tiden högst begränsat. Att prästgårdar och säterier saknas påverkar ju rimligen inte en undersökning av böndernas förmögenheter. Mantalslängdernas fullständighet

namnet *Mon* och som *Tolstorp*. Att gården *Mon* inte förekommer i mantalslängderna är därför inte så konstigt, och jag har heller inte därför räknat detta som något egentligt bortfall i Tabell 2.

i Visnum under undersökningsperioden är således i allmänhet god. Att en stor del av mantalet redovisas i samtliga av de undersökta mantalslängderna innebär att utsagor om förmögenhets-spridningen kan göras på solid grund.

Sammanfattning

Att det fanns rika och fattiga bönder redan i början av 1600-talet, liksom i början av 1700-talet, är känt sedan tidigare. Under en uppemot 100 år lång period däremellan vet vi däremot föga om hur den ekonomiska skiktningen i lokalsamhället såg ut. Ledde de svenska hjältekonungarnas utrikiska äventyr till att man satt lika fattig och svulten i varje stuga i landet, eller ledde krigsansträngningarna tvärtom till ett mer skiktat lokalsamhälle? Och påverkades också den lokalpolitiska arenan av ekonomin, så att bara de rikaste kunde företräda allmogen, eller saknades det tvärtom samband mellan ekonomisk ställning och lokalpolitiskt engagemang?

Den främsta orsaken till att den ekonomiska skiktningen i lokalsamhället under 1600-talet inte tidigare undersökts är att det saknas ett källmaterial som direkt låter forskaren bestämma hur stor varje bondes förmögenhet var. I denna undersökning löser jag det problemet genom att approximera en bondes förmögenhet med hur mycket jord han brukade. Skatteenheten mantal kan nämligen, enligt en undersökning redovisad i bilagan ”I mantal mätt”, knytas till hur stora åkrar gården hade. Därför kan mantalslängderna, som finns bevarade redan från den förra halvan av 1600-talet, användas för att undersöka böndernas förmögenheter. En begränsning i metoden är att den endast fångar upp de bönder som brukade mantalssatt jord, medan resten av lokalsamhällets befolkning utesluts. Nackdelen vägs dock upp av fördelarna: bönderna utgjorde huvuddelen av 1600-talets lokalsamhälle och innehade de flesta förtroendemanna-posterna. Även om de jordlösa grupperna lämnas utanför undersökningen kan mycket ny kunskap om ekonomisk och social skiktning i det stormaktstida lokalsamhället vinnas med hjälp av mantalsmetoden.

Kapitel 3 – Lokalsamhällets ekonomiska skiktning

Frågan om hur förmögenheten, i form av mantalssatt jord, var fördelad mellan bönderna i det svenska sextonhundredtalsamhället är av central betydelse i denna uppsats. I detta kapitel undersöks därför hur de ekonomiska skillnaderna mellan rikare och fattigare bönder förändrades i Visnums härad under perioden 1629–1718. I början av kapitlet ägnas uppmärksamheten åt hur den genomsnittlige bondens förmögenhet förändrades under perioden – ledde stormaktstiden till att områdets bönder blev allmänt fattigare? Därefter studeras hur skillnaderna mellan rikare och fattigare bönder förändras under perioden. I slutet av kapitlet ägnas dessutom de rikaste bönderna extra uppmärksamhet och frågan om en ekonomiskt privilegierad ställning kunde gå i arv från far till son redan under 1600-talet studeras.

Den genomsnittlige bondens förmögenhet

Antalet bondehushåll

Om man vill bestämma hur mycket jord ett genomsnittligt bondehushåll brukade vid vart och ett av undersökningens olika år måste man först och främst beräkna hur många bondehushåll det fanns i området. I mantalslängderna framgår varje år hur många hushåll som har beskattats totalt. Alla dessa var emellertid inte bondehushåll, utan i mantalslängderna upptas också sådana hushåll som livnärde sig på annat än jordbruk. För att kunna räkna ut böndernas genomsnittliga förmögenhet måste därför dessa hushåll dras bort från den totala hushålls-siffran i mantalslängderna.

Som synes i Tabell 3 nedan så ökar både antalet och andelen hushåll som inte kan räknas till bönderna under 1600-talet. Dels rör det sig om torpare, vilka visserligen i likhet med bönderna ägnade sig åt jordbruk men på icke mantalssatt jord och vars förmögenhet därmed inte kan mätas med hjälp av mantalet.⁷³ Dels rör det sig om en heterogen, växande och med tiden rätt stor grupp, kallad ”icke-bönder” i tabellen. I gruppen ingår till exempel arbetare vid järnbruken, men också andra grupper som inte funnit sin huvudsakliga utkomst inom jordbruket, såsom hantverkare och soldater.⁷⁴

⁷³ Som torpare har räknats samtliga hushåll som brukat enheter som i jordeböckerna anges vara torp.

⁷⁴ För smeder o. dyl. har samtliga hushåll som varit bosatta vid bruken räknats till kategorin ”ej bönder”. Hantverkare och soldater har emellertid i allmänhet varit bosatta på mantalssatta jordeboksgårdar. Här har istället mantalslängdernas yrkesbeteckningar använts. Till gruppen har också räknats ett större antal kvinnor som var

Tabell 3. Det totala antalet redovisade hushåll i Visnums härad i mantalslängderna 1629–1718, samt antalet bondehushåll.

År	Hushåll (totalt)	Icke-bönder	Torpare	Bönder
1629	283	31	0	252
1631	277	9	4	264
1643	321	23	1	297
1648	324	14	2	308
1653	406	22	11	373
1657–58	396	25	11	360
1663	408	30	12	366
1668	378	29	14	335
1673	421	26	18	377
1678	453	62	20	371
1683	461	59	22	380
1688	470	56	27	387
1693	546	77	31	438
1698	632	116	37	479
1703	612	109	34	469
1707	613	111	35	467
1713	627	123	30	474
1718	652	125	36	491

Källa: mantalslängder ovan angivna år.

I gruppen ”icke-bönder” ingår också de hushåll som förestods kvinnor som tituleras ”änka” i mantalslängderna. Dessa utgör något av en gråzon vad gäller om de bör räknas som bönder eller inte. Medan en stor del av änkorna säkert avser ”[inhyses] änka” så är det å andra sidan troligt att andra änkor faktiskt förestod egna självständiga bondehushåll, brukade utan make. Det går inte att direkt i mantalslängderna avgöra änkornas status.⁷⁵ I tabellen ovan, och i undersökningen i övrigt, har jag därför valt att tillämpa en metod som ändå tillåter att ett antal av änkorna kan räknas som självständiga bondehushåll, nämligen då de står som ensamman brukare på en jordeboksgård, så att de faktiskt inte kan ha varit inhyses i något annat hushåll.⁷⁶ I gruppen ”bönder” i Tabell 3 ingår därför också ett mindre antal kvinnor, vilka fortsatt att driva sitt jordbruk efter det att maken avlidit.

änkor enligt mantalslängderna. I vissa fall har dessa säkert brukat egna hemman, men i många fall är de att betrakta som ”inhyses”. Se vidare diskussion i kapitel 2.

⁷⁵ Änkorna är den kanske allra största gruppen personer med en titel. Aronsson 1992, som mig veterligen är den ende forskare som diskuterat vad som är ett hushåll i mantalslängderna i syfte att mäta förmögenheter, diskuterar inte änkorna.

⁷⁶ En del ännu mer komplicerade fall finns förstås också, där till exempel två eller tre änkor är de enda som är bosatta på en jordeboksgård. I samtliga dessa fall har de räknats som ett enda hushåll. Metoden innebär att antalet självständiga bondehushåll med kvinnliga hushållsföreståndare (nominati) blir lägre än vad det antagligen varit i verkligheten, men minskar det bortfall som hade uppstått om samtliga änkor räknats som icke-bönder.

Antalet hushåll mer än fördubblades i Visnums härad under perioden 1629–1718. Böndernas antal ökade inte riktigt lika fort, men trots detta kom också antalet bönder att närapå fördubblas.⁷⁷ Samtidigt illustrerar Tabell 3 också, på ett visserligen något skissartat sätt, hur lokalsamhället i Visnum förändrades under 1600-talet. Allmogen blev mer ekonomiskt diversifierad och mindre beroende av jordbruket när en allt större andel av hushållen sökte sin utkomst inom andra näringsgrenar. Men hur förändrades den genomsnittlige bondens ekonomiska situation?

Tabell 4. Totalt mantal enligt jordeböckerna och bortfall i mantalslängderna i Visnums härad, 1629–1718.

	Jordeboksmantal	Bortfall i mantalslängden	Redovisat mantal
1629	128 ¹¹ / ₂₄	7 ⁸ / ₂₄	121 ³ / ₂₄
1631	128 ⁸ / ₂₄	4 ³ / ₂₄	124 ⁵ / ₂₄
1643	136 ¹⁹ / ₂₄	5 ²¹ / ₂₄	130 ²² / ₂₄
1648	140 ¹⁷ / ₂₄	14 ²⁰ / ₂₄	125 ²¹ / ₂₄
1653	141 ¹⁷ / ₂₄	11 ¹⁷ / ₂₄	130
1657–58	143 ¹⁴ / ₂₄	12 ¹¹ / ₂₄	131 ³ / ₂₄
1663	143 ²⁰ / ₂₄	13 ¹⁴ / ₂₄	130 ⁶ / ₂₄
1668	133 ² / ₂₄	11 ²⁰ / ₂₄	121 ⁶ / ₂₄
1673	133 ² / ₂₄	9 ²² / ₂₄	123 ⁴ / ₂₄
1678	133 ² / ₂₄	9 ²⁰ / ₂₄	123 ⁶ / ₂₄
1683	133 ⁹ / ₂₄	12 ⁵ / ₂₄	121 ⁴ / ₂₄
1688	133 ²⁰ / ₂₄	11 ³ / ₂₄	122 ¹⁷ / ₂₄
1693	134 ⁶ / ₂₄	9 ⁶ / ₂₄	125
1698	134 ¹¹ / ₂₄	3 ¹⁸ / ₂₄	130 ¹⁷ / ₂₄
1703	134 ¹⁴ / ₂₄	³ / ₂₄	134 ¹¹ / ₂₄
1707	134 ¹⁴ / ₂₄	2 ³ / ₂₄	132 ¹¹ / ₂₄
1713	134 ¹⁴ / ₂₄	4 ⁹ / ₂₄	130 ⁵ / ₂₄
1718	134 ¹⁴ / ₂₄	1 ¹⁵ / ₂₄	132 ²³ / ₂₄

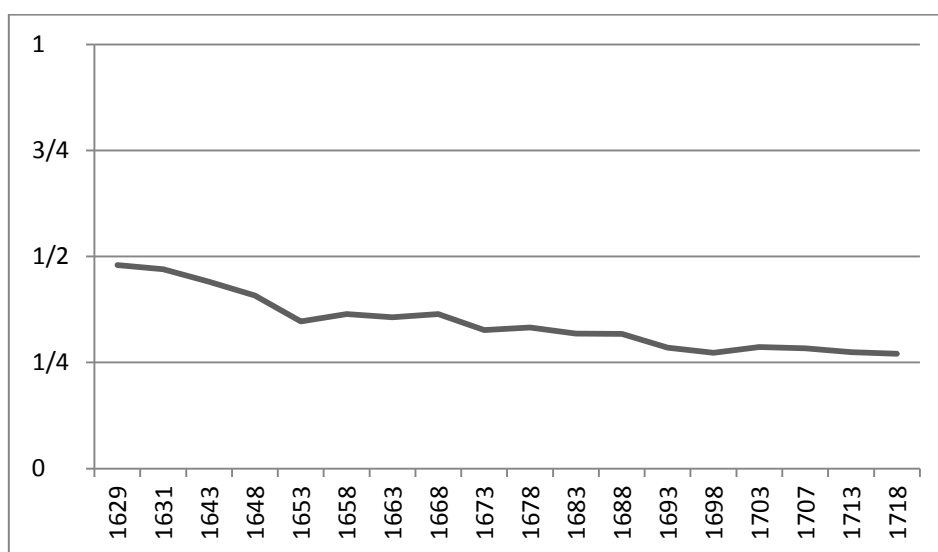
Anmärkning: Jordeböcker finns inte bevarade eller tillgängliga från alla år under perioden, och i få fall från just de år som undersöks ovan. Då jordeböcker har saknats har närliggande år använts, och resultaten interpolerats linjärt. Källa: Jordebok i Värmlands handlingar 1630:18B; Jordeböcker för Värmlands län 1633, 1639, 1643, 1649, 1652; jordeböcker för Örebro län 1657, 1666, 1680, 1692, 1701, 1706, 1715; mantalslängder ovan angivna år.

⁷⁷ Den årliga ökningstakten under perioden var 0,9 % för samtliga hushåll, och 0,7 % för bondehushållen. Jämför kartan i Palm 2000 s. 97, som visar en årlig ökningstakt i Visnums härad under perioden 1620–1699 på 0,5–2,4 %.

Det genomsnittliga bondebruket

För att kunna bestämma hur mycket jord bönderna i Visnums härad i genomsnitt brukade vid de olika undersökta åren måste man veta hur mycket mantalssatt jord som redovisas i mantalslängderna. Dels förändrades den totala mantalssiffran i häradet mellan de olika undersökningsåren på grund av skattläggningen av nya gårdar, dels finns ett större eller mindre bortfall i alla mantalslängderna.⁷⁸ I Tabell 4 ovan redovisas därför hur mycket jord som finns med i var och en av de undersökta årgångarna av mantalslängderna.

Genom att kombinera siffrorna i Tabell 3 och Tabell 4 kan man räkna ut böndernas genomsnittliga förmögenhet vid vart och ett av de arton undersökningsåren 1629–1718. Utvecklingen visas nedan i Figur 1. Från en nivå på ett genomsnittligt jordbruk om lite mindre än $\frac{1}{2}$ mantal 1629 sjunker den genomsnittlige bondens förmögenhet i princip under hela perioden. Utvecklingen går i något raskare takt under 1600-talets förra hälft än senare. Vid undersökningsperiodens slut 1718 är det genomsnittliga bondebrukets storlek bara något större än $\frac{1}{4}$ mantal. På nittio års tid nära nog halveras alltså det genomsnittliga hemmanets storlek i Visnums härad.

Figur 1. Genomsnittlig hemmansstorlek (i mantal) bland bondehushåll i Visnums härad 1629–1718. Källa: jordeböcker och mantalslängder.

Innebär den utveckling som visas i Figur 1 att bönderna i Visnum var mycket fattigare 1718 än vad deras farfäder varit 1629? För att frågan skall kunna besvaras måste de bakomliggande faktorerna till utvecklingen först undersökas närmare. En banal förklaring till att mantalet per

⁷⁸ För vidare diskussion om bortfallet, se ovan i kapitel 2.

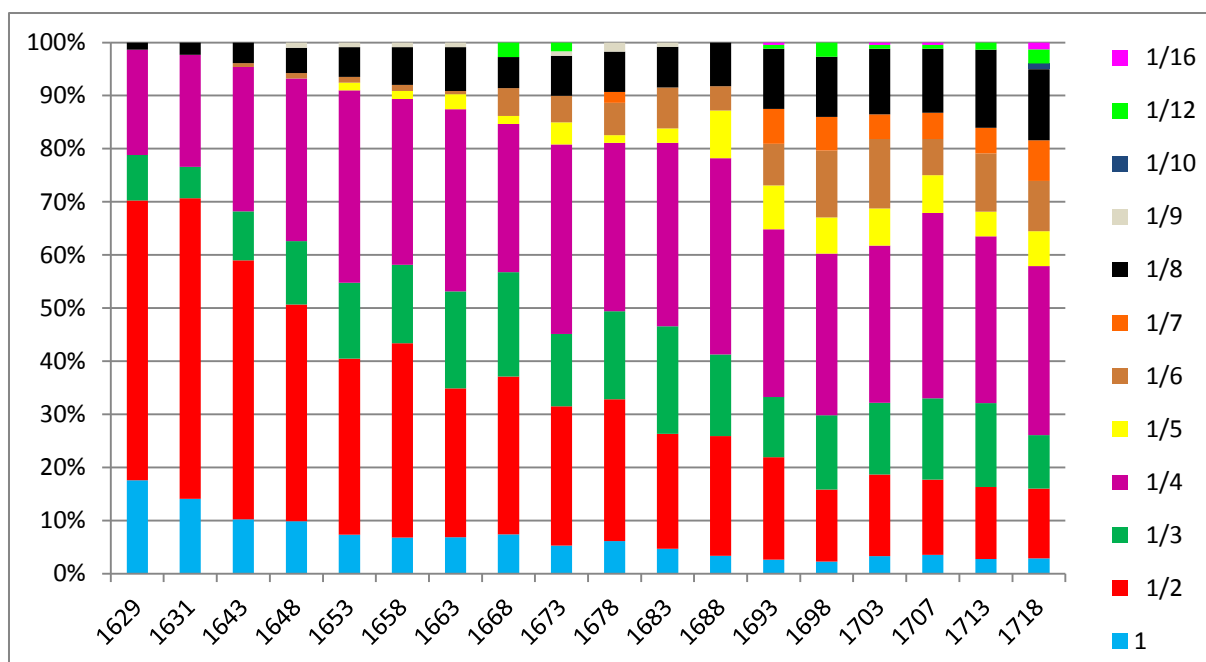
hushåll sjönk är förstås att ökningen av det totala mantalet var måttlig och inte växte med samma hastighet som antalet bondehushåll. Samtidigt är det vanskligt att göra jämförelser över tid utifrån mantalet eftersom vi inte vet hur jordbruksproduktionen *per mantal* varierade under tidsperioden. Såväl nya jordbruksmetoder som förändringar av den odlade arealen inom de redan befintliga gårdarna kan ha gjort att avkastningen per mantal ändrats under 1600-talet. Men så mycket står klart: för att bönderna, i genomsnitt, inte skall ha blivit fattigare under perioden så måste avkastningen *per mantal* nära nog ha fördubblats då deras hemman halverades i storlek. Detta är, med tanke på vad man sedan tidigare vet om stormaktstidens jordbruk, knappast troligt.⁷⁹ Allt tyder därmed på att bönderna i Visnums härad 1718 faktiskt var fattigare än vad de hade varit nittio år tidigare.

Förmögenhetsspridningen

Undersökningen ovan av den genomsnittliga hemmansstorleken visar i stora drag hur böndernas ekonomiska verklighet förändrades under 1600-talet. Den säger emellertid föga om hur den ekonomiska skiktningen, skillnaderna mellan de rikare och de fattigare bönderna, förändrades med tiden. Genom att inte bara undersöka hur mycket jord en bonde i genomsnitt brukade utan istället mäta hur stort hemman varje enskild bonde brukade kan också förmögenhetsspridningen studeras.⁸⁰

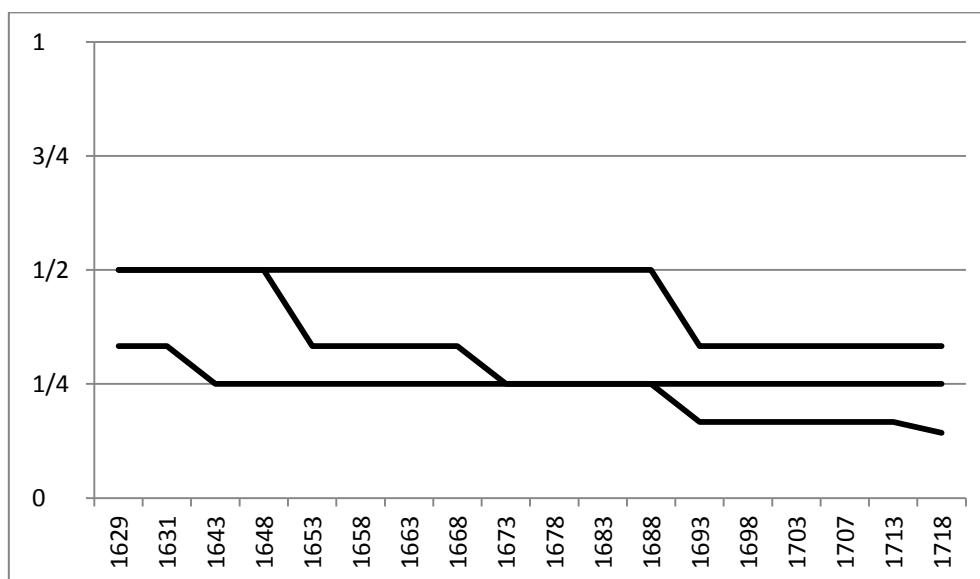
⁷⁹ Detta kan jämföras med uppgiften i Herlitz 1974 s. 210, som skriver att åkerarealerna i *Närke* vid samma tid ökade med 3,85 % per decennium (uträknat enligt siffror i Hannerberg 1971 s. 23 ff.). Detta innebär en total ökning av arealen med 40 % på 90 år, långt ifrån en fördubbling. Den allmänna uppfattningen är dessutom att skördarna stagnerade och arealavkastningen minskade under 1600-talet (även om det förekom lokala avvikelser), se Myrdal 1999 s. 234, 258 f. 1600-talet innebar dessutom en stagnerande agrarteknisk utveckling enligt Myrdal 1999 s. 298 f., 335, vilket ledde till att livsmedelsproduktionen inte kunde hålla jämna steg med befolkningen. Utöver allt detta ägde dessutom stora skattehöjningar rum under perioden, vilka ledde till en mindre del av överskottet än tidigare stannade hos bonden. Först efter att skatterna började fixeras i penningar i samband med införandet av det yngre indelningsverket på 1680-talet började räntan åter så småningom sjunka, Herlitz 1974 s. 74, 273, Myrdal 1999 s. 323, 373.

⁸⁰ Varje bondes förmögenhet mäts i mantal. Om en bonde hade en förmögenhet om $\frac{1}{4}$ mantal, innebär detta att han till exempel brukade en jordeboksgård om $\frac{1}{4}$ mantal eller var en av fyra bönder på en hel jordeboksgård.

Figur 2. Relativ fördelning av bondehushållen i Visnums härad på olika mantalsklasser, 1629–1718.
Källor: jordeböcker och mantalslängder.

I Figur 2 visas varje grups andel av det totala antalet hemman vid varje undersökningsår. Till exempel framgår tydligt hur de stora hemmanens andel av det totala antalet hemman minskar och att nya grupper av allt mindre hemman tillkommer med tiden. För att lättare kunna analysera utvecklingen under perioden så redovisas i Figur 3 nedan hur mycket jord som respektive de 25 %, 50 % och 75 % mest förmögna bönderna brukade. Figuren visar med andra ord hur den ekonomiska skiktningen mellan majoriteten av häradets bönder såg ut.

Figur 3. Övre kvartil, median och nedre kvartil bland bondehushållens bruksstorlekar (i mantal) i Visnum 1629–1718. Källa: mantalslängder, jordeböcker.

Vid undersökningens början 1629 brukar minst hälften av bondehushållen ett hemman om $\frac{1}{2}$ mantal. Detta värde är konstant till 1653, då det faller en mantalsklass till $\frac{1}{3}$. 1673 minskar sedan värdet ytterligare till $\frac{1}{4}$ hemman, varefter det förblir konstant på den nivån ända till undersökningens slutår, 1718. I stora drag följer alltså utvecklingen den som skisserades ovan för den genomsnittlige bonden med hjälp av medelvärdet: den typiske bonden 1629 hade ett, i mantal mätt, dubbelt så stort hemman som hans motsvarighet 1718.⁸¹

De rikaste 25 % av bönderna innehade vid undersökningens början minst $\frac{1}{2}$ hemman, och förblev på den nivån ända till 1688, då den minskade en mantalsklass ner till $\frac{1}{3}$. Avgränsningen av den rikaste fjärdedelen av bönderna var med andra ord relativt stabil under perioden. Avgränsningen av de fattigaste 25 procenten av bönderna är å andra sidan mer rörlig. Vid början av undersökningen, 1629, ägde 25 % av bönderna $\frac{1}{3}$ mantal eller mindre. Redan 1643 sjönk gränsen till $\frac{1}{4}$. Längre avgränsade detta värde den fattigaste fjärdedelen av bönderna. En period sammanföll dessutom med medianvärdet hos bönderna. 1693 föll dock åter mantalsinnehavet hos häradets fattigare bönder, ner till $\frac{1}{6}$ mantal, och slutligen föll det åter 1718 till $\frac{1}{7}$ mantal.

Vad säger då detta om den ekonomiska skiktningen bland 1600-talets bönder i Visnums härad? För det första kan konstateras att medianvärdena ofta sammanfaller med antingen den övre eller den undre kvartilen. Mer jordnära uttryckt innebär detta att stora grupper av bönder brukade lika stora hemman. Sett på detta sätt var den ekonomiska spridningen alltså måttlig, åtminstone vad gällde böndernas ”medelklass”.

För att kunna se förändringen av den ekonomiska skiktningen i sin helhet är det viktigt att också titta på skillnaden mellan den rikaste och den fattigaste fjärdedelen av bönderna. I absoluta tal var skillnaden i början av undersökningsperioden (1629–1631) 0,17 mantal. Därefter var skillnaden mellan den rikaste och den fattigaste fjärdedelen av bönderna 0,25 mantal under en lång period (1643–1688), motsvarande hälften av hela undersökningsperioden. Därefter minskade den ekonomiska klyftan, sett i absoluta tal, åter till 0,17 mantal under större delen av resten av perioden (1693–1713). Vid det sista undersökningsåret, 1718,

⁸¹ Medelvärdet redovisas i Figur 1 ovan. Medianen och medelvärdet skiljer sig dock på några punkter. I början av undersökningsperioden ligger medianen något över medelvärdet, från och med 1648 dock på i princip samma nivå. Den nivå som medianen hamnar på från och med 1673, $\frac{1}{4}$, når medelvärdet dock aldrig ner till. Detta illustrerar en fara med att uppskatta storleken hos den vanlige bondens hemman med hjälp av medelvärdet. Ett fåtal mycket stora hemman höjer medelvärdet och gör att det inte avspeglar den typiske bondens situation.

ökade den ekonomiska skiktningen åter något, till 0,19 mantal.⁸² Förmögenhetsskillnaderna var långt ifrån obetydliga, vilket framgår om man jämför dem med medianvärdet för böndernas hemman. Skillnaden mellan den rikaste och den fattigaste fjärdedelen bland bönderna uppgick till exempel 1688 till $\frac{1}{4}$ mantal, samma värde som medianen. En bonde som tillhörde den rikare delen av befolkningen brukade med andra ord jord som motsvarade ett helt genomsnittligt hemman mer än vad en av områdets fattigare bönder hade att leva av.

Skillnaden i absoluta tal var alltså större under mitten av undersökningsperioden än vad den var i början och slutet, vilket kan tolkas som att förmögenhetsspridningen var särskilt stor i mitten av 1600-talet. Om man å andra sidan väljer att betrakta den ekonomiska skillnaden mätt i mantalsklasser istället för i absoluta tal blir bilden delvis en annan.⁸³ 1629–1631 är skillnaden mellan de rikare och de fattigare av bönderna bara en klass. Förmögenhetsspridningen var således liten. 1643–1688 är skillnaden konstant två klasser, 1693–1713 däremot tre klasser och 1718 hela fyra mantalsklasser. Mätt på detta sätt så har istället förmögenhetsspridningen ökat under hela undersökningsperioden. Om alla bönder som tillhörde samma mantalsklass räknas som ett ekonomiskt skikt, så innebär det att skiktningen mellan de bönder som tillhörde den rikaste och den fattigaste fjärdedelen av befolkningen fyrfaldigades under perioden 1629–1718.

Inte ens vid undersökningens början 1629 utgjorde bönderna någon ekonomiskt homogen grupp eftersom de brukade hemman av mycket skiftande storlekar. Från detta år och under nittioårsperioden fram till 1718 ökade sedan den ekonomiska skiktningen bland bönderna i Visnums härad. Runt sekelskiftet 1700 minskade skillnaderna något, men trots detta var samhället fortfarande år 1718 mer ekonomiskt skiktat än vad det hade varit 90 år tidigare. Enklast kan kanske de ekonomiska skillnaderna mellan bönderna illustreras så: de fattigaste av den rikaste fjärdedelen av bönderna brukade dubbelt så stora hemman som de rikaste av den fattigaste fjärdedelen. 1600-talets Visnum var långt ifrån en plats där ekonomisk jämställdhet rådde.

⁸² Eller som bråktal: $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{4}$ respektive $\frac{4}{21}$ mantal.

⁸³ Med uttrycket *mantalsklass* avses gårdar av en viss storlek. Så utgör till exempel alla hemman om $\frac{1}{2}$ mantal en mantalsklass.

Små hemman och fattiga bönder

Den fulla vidden av den ekonomiska skiktningen kan inte förstås om man inte också vänder blicken mot de allra största och minsta hemmanen i området – det var ju dessa hemman som brukades av de allra rikaste och fattigaste bönderna. Genom att också undersöka hur de största och minsta hemmanen förändras över tid kan bilden av den ekonomiska skiktningen bli mer fullständig.

Låt oss börja med de minsta hemmanen. De fattigaste bönderna 1629 brukade hemman om $\frac{1}{8}$ mantal och utgjorde tillsammans 1,4 % av det totala hushållsantalet i Visnum. Under undersökningsperioden kom sedan flera gånger gränsen för hur små hemman som en bonde kunde bruka att minska. Från och med år 1648 förekommer också att bönder brukar hemman om $\frac{1}{9}$ mantal, från 1668 $\frac{1}{12}$ mantal, och från 1693 $\frac{1}{16}$ mantal. Men det var inte bara så att de fattigaste bönderna hade allt mindre jord att bruka, utan deras andel av det totala antalet hushåll ökade också stort under perioden. Antalet bönder som brukade $\frac{1}{8}$ -hemman 1718 utgör 13 % av det totala antalet hushåll, ett nära nog tiofaldigande av deras andel vid undersökningens början 90 år tidigare.⁸⁴

Bara ett mindre antal gårdar om $\frac{1}{8}$ mantal skattläggs under perioden. Detta kan därför inte förklara hela ökningen av de små hemmanens andel av samtliga hemman i området. Den stora majoriteten av de nya hemmanen måste därför ha uppkommit genom hemmansklyvning, det vill säga att större jordeboksgårdar delades upp på flera olika hushåll. Den ekonomiska skiktningen ökade, dels genom att de fattigare böndernas antal växte fort mellan 1629 och 1718, dels genom att det med tiden kom att finnas bönder med allt mindre jord. De allra fattigaste bönderna 1718 brukade bara hälften så stora hemman som deras likar hade gjort 90 år tidigare.

De större hemmanen

Lika tydligt som andelen bönder med små hemman växte under perioden, lika tydligt framgår hur andelen bönder med stora hemman minskar i Figur 2. De odelade hemmanen om 1 helt mantal utgjorde 1629 18 % av det totala hushållsantalet, men bara 3 % 1718. Också andelen hushåll som brukar $\frac{1}{2}$ mantal minskade, från 53 % 1629 till 13 % 1718. Sammanlagt utgjorde

⁸⁴ Tillsammans med de bönder som brukade ännu mindre hemman utgjorde de 18 % av det totala hushållsantalet 1718. Som jämförelse fanns det 1629 över huvud taget inga mindre hemman än $\frac{1}{8}$ mantal. I själva verket mer än *tolvdubblades* andelen bönder som brukade hemman om $\frac{1}{8}$ mantal eller mindre.

alltså bönder som brukade hemman av de två största mantalsklasserna själva nära tre fjärdedelar (71 %) av det totala hushållsantalet vid undersökningens början, men bara 16 % vid dess slut. Orsaken är naturligtvis densamma som till varför de små hemmanens andel ökade, nämligen hemmansklyvning. Det är uppenbart att huvuddelen av både de hela och de halva jordeboksgårdarna har delats upp på flera olika hushåll före 1718. Från att ha varit ett område med övervägande ensamgårdar växte nu små byar med två eller flera gårdar upp på allt fler platser runtom i Visnums härad.⁸⁵

1629 brukade 98 % av bönderna i Visnums härad hemman om minst $\frac{1}{4}$ mantal. Motsvarande siffra 1718 var 58 %. De fattigare böndernas andel av alla bönder ökade stort. Skillnaden mellan hur mycket jord de allra fattigaste bönderna och genomsnittet brukade ökade, medan den genomsnittlige bondens mantalsinnehav halverades mellan 1629 och 1718. Samtidigt fanns det alltså odelade helgårdshemman kvar också 1718. Det är med andra ord ovedersägligt att den ekonomiska skiktningen blev större, ja till och med mycket större bland bönderna i Visnums härad under stormaktstiden. De fattigaste bönderna blev fattigare relativt genomsnittet, som i sin tur blev fattigare i jämförelse med de allra rikaste bönderna. Även om Visnums härad redan 1629 inte utgjorde ett ekonomiskt jämställt samhälle, så hade de ekonomiska klyftorna nittio år senare vidgats avsevärt. För trots att bönderna i allmänhet kom att bruka allt mindre gårdar så lyckades några få män med tiden istället stärka sin ekonomiska position. Vilka var dessa bönder, vars förmögenheter långt översteg ståndsböndernas?

Det ekonomiska överskiktet

Utmärkande för böndernas ekonomiska överskikt, de som rörande århundradena efter stormaktstiden ofta kallas ”storbönder”, är att skiktet utgjorts av bönder som haft ”ekonomiska resurser utöver normalen”.⁸⁶ Det är däremot inte lika självklart hur man skall gå tillväga för att avgränsa de bönder som tillhört det ekonomiska överskiktet från resten av befolkningen. I tidigare forskning har man huvudsakligen använt sig av två olika tillväga-

⁸⁵ Något kan också sägas om ”mellanklasserna”, hemman om $\frac{1}{3}$ och $\frac{1}{4}$ mantal. Dessa bönders andel av totalbefolkningen var mer föränderlig under undersökningsperioden. 1629 utgjorde de tillsammans 28 % av det totala hushållsantalet, en andel som steg till en konstant nivå på cirka 50 % 1653–1707. Därefter minskade andelen till 42 % vid undersökningsperiodens slut 1718. Utvecklingen speglar troligen en verklighet där större hemman delades så att nya $\frac{1}{3}$ - och $\frac{1}{4}$ -hemman bildades, samtidigt som det var relativt ovanligt att till exempel fjärdingshemman delades. Att deras andel börjar sjunka i slutet av undersökningsperioden kan antyda att en ny era inletts, där också tredings- och fjärdingshemman börjar klyvas i allt större utsträckning, samtidigt som det finns få större hemman kvar som ännu kan delas upp.

⁸⁶ Olausson 2004 s. 20; Olausson 2007 s. 19.

gångssätt: en fast förmögenhetsgräns, där alla som hade en förmögenhet som nådde upp till en viss nivå räknas till det ekonomiska överskiktet, eller en relativ gräns, där alla bönder som hade en förmögenhet motsvarande till exempel 125 % av genomsnittet i befolkningen räknas som storbönder.⁸⁷

Det finns mycket som talar för den relativa metoden, i synnerhet när undersökningen sträcker sig över en längre period. Dessvärre är mantalsmättet med sin grova indelning av bönderna inte lämpat för en sådan relativ metod.⁸⁸ Istället används i det följande en fast förmögenhetsgräns: alla bönder som brukade ett helgårdshemman räknas till det ekonomiska överskiktet i häradet. För trots att den genomsnittlige bonden i undersökningsområdet aldrig brukade mer än ½ mantal och att den genomsnittliga hemmansstorleken minskade med tiden, fanns det ännu i början av 1700-talet hushåll som brukade hela jordeboksgårdar. Det är dessa bönder som utgör det ekonomiska överskiktet.

Allt som allt fanns det närmare 100 hela jordeboksgårdar i Visnums härad under 1600-talet (se Tabell 5 nedan).⁸⁹ Hälften av de hela jordeboksgårdarna var skattejord, medan resten var ungefär jämnt fördelat på krono- och frälsejord. I Visnums socken, som var häradets största, fanns flest hela gårdar, 35 stycken, medan det i häradets övriga socknar fanns i princip lika många vardera, 20 stycken. Skillnaderna mellan socknarna var dock stora: i Visnums socken utgjordes majoriteten av gårdarna av skattejord, vilket var fallet också i Södra Råda socken. I Rudskoga socken var det däremot ungefär jämnt fördelat mellan skatte- och kronojord (frälsejord saknades helt), medan det i Visnums-Kils socken nästan enbart förekom frälsegårdar.

⁸⁷ Den relativa metoden, med just 125 % av den genomsnittliga förmögenheten som gräns, används till exempel av Lindström 2006 s. 670, som kallar dessa bönder ”stora brukare”; Olausson 2007 s. 18 f., s. 249 använder istället den mer gängse termen ”storbonde”. Lindström 2008 s. 175 poängterar att var man väljer att dra gränsen mellan vad han kallar ”bondeeliten” (min översättning) och resten av bönderna är en definitionsfråga.

⁸⁸ Medianvärdet kan ju nämligen bara ta vissa diskreta värden. När det så att säga ”ramlar ner” från en klass till nästa, innebär det, med en relativ förmögenhetsgräns, att det ekonomiska överskiktet förändras mycket stort. Att definiera det ekonomiska överskiktet utifrån en fast förmögenhetsgräns innebär däremot att gruppen gradvis förändras och förändringen som studeras utgår då från gruppen i sig, inte från förändringar i medianvärdet.

⁸⁹ Antalet förändrades bara vid ett enda tillfälle under perioden: två hela gårdar, *Norra* respektive *Södra Ölsboda*, räknades till Nysunds församling och överfördes därmed till Närke i mitten av 1660-talet.

Tabell 5. Antal hela jordeboksgårdar i Visnums härad 1629–1718, fördelade på socknar och jordnaturer.

	Skatte	Krono	Frälse	Summa
Rudskoga	11	9	0	20
Södra Råda	14	4	2	20
Visnum	20	9	6	35
Visnums-Kil	3	3	15	21
Summa	48	25	23	96

Anmärkning: Till antalet hemman i Rudskoga skall, för att spegla situationen före 1665, läggas två gårdar: en av skatte- och en av krononatur. Källa: jordeböcker.

Redan vid undersökningsperiodens början 1629 var emellertid några av de hela gårdarna delade genom hemmansklyvning. Bara 64 % av helgårdsgårdarna brukades odelade någon gång under undersökningsperioden. Det fanns dock stora skillnader mellan gårdar av olika jordnaturer. Av de skattegårdarna var det bara hälften som någon gång under perioden brukades av en ensam bonde. Motsvarande siffra var för frälsegårdarna 70 % och för kronojorden hela 88 %.⁹⁰ Med reservation för att vi inte vet hur länge gårdarna brukades odelade, bekräftar resultaten därmed tidigare forskningsresultat att frälse- och kronobönder oftare än skattebönder satt på stora odelade hemman, åtminstone sett i relation till det totala antalet gårdar av respektive jordnatur.⁹¹

De största hushållen är emellertid inte heller jämnt fördelade över den undersökta tidsperioden. Som framgick i Figur 2 ovan sjunker de hela hemmanens andel av det totala antalet hushåll konstant under undersökningsperioden. Detta beror inte enbart på att antalet mindre hushåll ökar kraftigt, utan också på att de hela hemmanens absoluta tal minskar. Den nedgången behöver undersökas lite närmare, eftersom innehavet av ett helt hemman utgör grunden för definitionen av det ekonomiska överskiktet. Vid undersökningsperiodens första år, 1629, fanns det 39 bönder som brukade hela odelade jordeboksgårdar i Visnums härad. Antalet sjönk sedan så att det 1643 hade minskat till 29 bönder, 1658 23 bönder och 1683 17 bönder. Under perioden 1688–1718 låg sedan antalet gårdar och pendlade i intervallet 10–15. Sett i relation till det totala antalet bönder i häradet utgjorde det ekonomiska överskiktet 15 % av antalet bönder 1629 och 6 % 1658 men bara 2–3 % 1718. Mycket få bönder nådde i slutet

⁹⁰ Vad gäller fördelningen mellan socknarna, så är föga förvånande Visnum sämst företräd eftersom där fanns den högsta andelen hela skattegårdar. I synnerhet lyser obrukade gårdar i de största byarna Valunda och Vike med sin frånvaro: av deras totalt nio hela gårdar, alla skatte, brukas bara en odelad någon gång under hela undersökningsperioden, nämligen en av gårdarna i Valunda den korta perioden 1629–1631.

⁹¹ Jämför Perlestam 1998 s. 47; Lindström 2008 s. 210.

av undersökningsperioden upp till en förmögenhetsnivå om ett helt mantal: antalet män som tillhörde det ekonomiska överskiktet blev med tiden allt lägre.⁹²

Eftersom det ekonomiska överskiktet med tiden blev mycket litet är det intressant att titta närmare på vilka gårdar som ännu i slutet av undersökningsperioden var odelade. I de fyra nedslag som gjorts i källmaterialet efter 1700 förekommer sammanlagt 25 olika gårdar odelade vid ett eller flera tillfällen (dock, som framgår ovan, aldrig mer än 15 stycken samtidigt). Av dessa gårdar var 14 stycken kronogårdar, åtta stycken frälsegårdar och bara tre stycken skattegårdar. I jämförelse med det totala antalet hela gårdar av respektive jordnatur i Visnums härad så innebär detta att 56 % av de hela kronogårdarna brukades odelade någon gång efter 1700, medan motsvarande siffror för frälsejorden var 35 % och för skattejorden endast 6 %. Skillnaderna mellan jordnaturerna hade blivit stora i början av 1700-talet och ger ytterligare stöd åt påståendet i tidigare forskning att kronans och frälsets landbor ofta brukade större hemman än skattebönderna. Även om det över lag blivit ovanligare att bruka så stora gårdar som om ett helt mantal i början av 1700-talet så var det i synnerhet ovanligt att en bonde ägde och brukade en hel skattegård själv. Odelade kronogårdar fanns det däremot ännu relativt gott om.

Böndernas ekonomiska överskikt, de bönder som ensamma brukade hela jordeboksgårdar, blev under undersökningsperiodens lopp en allt mindre grupp i jämförelse med den samlade mängden bönder. Deras relativa ekonomiska styrka växte därmed: ju färre av häradets bönder som brukade hela jordeboksgårdar, desto exklusivare blev det ekonomiska överskiktet. Källmaterialet låter oss se formerandet av en liten grupp bönder med en avsevärd ekonomisk styrka, uppkomsten av ett exklusivt ekonomiskt överskikt, storböndernas ursprung.

Odelad i långliga tider

Att en 1600-talsbonde brukade ett halvt hemman vid en punkt i sitt liv behöver inte innebära att han brukade lika mycket jord vid en tidigare eller senare tidpunkt. Vid häradstinget kunde jord bjudas ut till försäljning på den lokala jordmarknaden, jord kunde ärvas och bytas. Större gårdar delades upp genom hemmansklyvning på flera mindre jordbruk, men det förekom också det omvända, att två eller flera mindre jordbruk slogs samman till ett större. Tillhörig-

⁹² Den snäva avgränsningen gör att det ekonomiska överskiktet får en mycket mer exklusiv innebörd än vad som är fallet hos till exempel Lindström 2006. I hans undersökning använde han en definition av det ekonomiska överskiktet som gjorde att det omfattade 22 % av alla bönder i undersökningsområdet (Hälsingtuna 1734), se Lindström 2006 s. 671.

heten till det ekonomiska överskiktet var därför i många fall tillfällig, eftersom gården förr eller senare kom att delas upp på flera hushåll. För skattebonden fanns alltid risken att han saknade tillräckligt kapital för att kunna lösa ut sina medarvingar, så att han tvingades avstå en del av jorden till dem. För kronans och frälsets bönder gällde å andra sidan inte bara en osäker besittningsrätt till jorden utan också att jordägaren kunde besluta att dela upp gården på flera mindre hemman.

Trots uppenbara svårigheter att hålla en hel jordeboksgård intakt längre perioder fanns dock några få undantag, gårdar som under i princip hela undersökningsperioden förblev odelade. Dessa *långligen odelade* gårdar definierar jag som helgårdshemman vilka varit odelade i en sammanhängande period som omfattar minst halva undersökningsperioden (det vill säga nio av totalt 18 nedslag, ungefär 45 år) eller vid minst tre fjärdedelar av alla undersökningstillfällena. Totalt finns under hela undersökningsperioden inte fler än nio gårdar i hela Visnums härad som varit långligen odelade, motsvarande 9 % av det totala antalet helgårdsgårdar i området.⁹³ Fyra vardera av de nio var frälsegårdar respektive kronogårdar, den sista däremot en skattegård. Sett i relation till det totala antalet gårdar av respektive jordnatur var skattejorden därmed underrepresenterad (2 % av alla skattegårdar var långligen odelade), medan krono- och frälsejorden var ungefär lika vanligen förekommande (16–17 % av frälse- och kronogårdarna var långligen odelade). Endast i undantagsfall kunde skattebönderna undvika att deras största hemman med tiden delades upp på flera olika ägare. Det var därför vanligare att hela krono- och frälsehemman brukades odelade av bara en bonde, även om också kronan och adeln i många fall valde att dela upp sina gårdar på flera bönder.

Även om man lättar på kraven och definierar *ganska långligen odelade* gårdar som hela jordeboksgårdar som brukats odelade kontinuerligt under minst en tredjedel av undersökningsperioden (det vill säga sex nedslag, motsvarande 30 år) eller sammanlagt vid nio undersökningstillfällen, uppfyller endast ytterligare åtta gårdar kriterierna.⁹⁴ Av dessa är

⁹³ Gårdarna var ojämnt fördelade på häradets socknar: fyra låg i Visnums socken, fyra i Visnums-Kils socken och den resterande i Södra Råda socken. I Rudskoga socken fanns däremot inga långligen odelade gårdar alls. De nio gårdarna var i Visnums socken *Norra Råverud* (frälse), *Sommersta* (krono), *Sund* (frälse) och *Vall* (krono); i Visnums-Kils socken *Broby* (frälse), *Kärr* (skatte), *Södertorp* (frälse) och *Medskagen* (krono); i Södra Råda socken *Kärr* (krono).

⁹⁴ Den geografiska fördelningen är alltså snedvriden, så tillvida att tre av de åtta gårdarna som tillkommer är belägna i Visnums-Kils socken, medan bara en gård, också totalt sett, är belägen i Rudskoga socken. De åtta ytterligare gårdarna är i Visnums socken *Brynterud* (krono), *Torpa* (dvs *Västertorpa*; krono); i Visnums-Kils socken *Lövön* (frälse), *Prästgården* (frälse), *Backa* (krono); i Södra-Råda socken *Östra Eketorp* (krono) och *Västra Eketorp* (skatte); i Rudskoga socken *Torpet* (nuvarande *Sjötorget*; krono).

fem kronogårdar, två frälse och en skatte. Om man lägger samman dessa antal med siffrorna över de långligen odelade gårdarna ovan framgår att i synnerhet de hela kronogårdarna ofta fick brukas långa perioder av bara en bonde. Däremot har skattegårdarna svårt att hävda sig i jämförelse med gårdar av de andra jordnaturerna, också med dessa mjukare kriterier.

Vad innebär då detta för den ekonomiska skiktningen i området? Uppenbarligen har det ekonomiska överskiktet till stora delar bestått av krono- och frälsebönder. Dessa har brukat de största hemmanen i häradet och därför troligen också haft störst förmögenhet och producerat störst jordbruksöverskott. Detta har ofta kunnat ske under långliga tider utan att jordägarna ingripit och fördelat jorden på flera olika bönder. Skattegårdarna å andra sidan har i de allra flesta fall snabbare delats upp. Kostnaderna som det medfört att själv förvärva och äga jord, i synnerhet så mycket som ett helt hemman, har gjort att skattebönderna i princip uteslutits från att vara en del av det ekonomiska överskiktet under längre perioder. Detta leder vidare till en fråga om hur det egentligen gick till när de långligen odelade gårdarna överfördes från en bonde till nästa. Varför delades de inte upp?

Ärftlig rikedom

Att en gård brukades odelad under mer än 45 års tid innebär rimligtvis att det inte var samme bonde som ansvarade för bruket hela tiden. Bruket av gården måste med tiden ha tagits över av en annan bonde.⁹⁵ Peter Olausson, som har undersökt ekonomisk skiktning i agrarsamhället med början år 1750, menar att från och med den agrara revolutionens och folkökningens tid blev ”skiktningen [...] mer omvälvande än förut. En utveckling tog fart, som med tiden kom att skapa ekonomiska och sociala klyftor inom allmogen. De klyftorna kom att bli bestående över generationerna.”⁹⁶ Olaussons uttalande ingår i hans sammanfattning av det rådande forskningsläget rörande böndernas ekonomiska skiktning i Sverige före och efter år 1750. Undersökningsresultaten ovan, som visar att huvuddelen av de långligen odelade helgårdshemmanen i Visnums härad till och med början av 1700-talet utgjordes av krono- och frälsegårdar, skulle kunna bekräfta det rådande forskningsläget. Bönderna på krono- och frälsegårdarna hade en osäkrare besittningsrätt än skattebönderna, och det är därför möjligt att tänka sig att landborna relativt ofta ersattes med nya bönder på gårdarna. *Om* så var fallet, så

⁹⁵ En gård kan givetvis ha brukats av samme bonde i 45 år, vilket var gränsen för långligen odelade gårdar. De långligen odelade gårdarna var emellertid i allmänhet odelade längre tid än så. Den gård som brukades odelad längst tid var odelad i 85 år, 1629–1713.

⁹⁶ Olausson 2007 s. 22.

innebär det att vilka personer som tillhörde böndernas ekonomiska överskikt ofta förändrades, och i förlängningen att tillhörigheten till överskiktet inte kan ha förts över från en generation till nästa. Om landborna på de långligen odelade gårdarna däremot brukade sina gårdar under längre perioder, skulle det å andra sidan tyda på att det trots allt fanns en viss permanens inom det ekonomiska överskiktet.

I fallet med den enda långligen odelade skattegården, vilken var odelad 1629–1688, finns en tydlig släktkontinuitet mellan fyra på varandra följande bönder på gården.⁹⁷ Kontinuiteten baserades i det här fallet på att man lyckades hålla jorden odelad genom ett par arvskiften. När det återigen var dags att skifta arv på 1680-talet fanns däremot inte någon vilja eller ekonomisk möjlighet att längre behålla det stora hemmanet odelat. Likt resten av Visnums härads skattegårdar delades jordbruket upp på flera bönder. Under två tredjedelar av undersökningsperioden hade gården dock varit odelad och tillhörigheten till det ekonomiska överskiktet ärvts inom familjen.

För kronogårdarna kunde man på förhand förvänta sig en lägre kontinuitet bland brukarna eftersom besittningsrätten var svagare än på skattejorden och arvsrätt saknades. En av de fyra långligen odelade kronogårdarna uppvisar också tydligt en hög rotation av brukare.⁹⁸ Helt annorlunda var situationen på en av de andra långligen odelade kronogårdarna, vilken var odelad under sextioårsperioden 1658–1718.⁹⁹ Under den tiden brukades gården av bara tre på varandra följande bönder, vilka dessutom var nära släkt med varandra. Trots gårdens krono-natur fanns där en närmast ärftlig tillhörighet till böndernas ekonomiska överskikt.

De resterande två långligen odelade kronogårdarna är lite speciella eftersom de båda var nära sammankopplade med länsmanstjänsten.¹⁰⁰ Den ena gården fungerade under början av

⁹⁷ Gården, *Kärr* i Visnums-Kils socken, brukades i tur och ordning av den gamla änkan 1629, hennes styvson Gustaf Haraldsson 1643–1658, hans broder Jon Haraldsson 1663–1678 och dennes son Johan Jonsson, 1683–1688. Därefter gick det emellertid så som det oftast gått redan mycket tidigare med de andra hela skattegårdarna i häradet: också Johans bröder och systrar kom att bruka sina arvslotter efter fadern, och därmed var hemmanet snabbt inte delat i bara två eller tre lotter utan till och med fyra. Redogörelserna för delningar och släktskap, här och rörande gårdarna nedan, bygger till största delen på uppgifter hämtade ur Visnums häradsrätts domböcker.

⁹⁸ Gården *Kärr* i Södra Råda socken, odelad 1629–1693 och 1713–1718. Visserligen förekom ett par bönder vilka brukade hemmanet under 15 eller 20 års tid, men också flera som bara brukade den odelade gården vid ett enda av undersökningens år. Det finns heller inget som tyder på något slags släktskap mellan de olika bönderna.

⁹⁹ *Medskagen* i Visnums-Kils socken. Gården brukades i tur och ordning av Olof Andersson, som tillträtt den ena halvan av gården redan 1648 och som från 1658 till 1673 brukade hela gården odelad, hans son Jon Olofsson 1678–1698 samt slutligen dennes måg Anders Olofsson 1703–1718.

¹⁰⁰ Den ena gården, *Sommersta* i Visnums socken, var odelad 1631–1688 och sedan återigen 1703–1707. Den andra gården var *Vall* i Visnums socken, odelad 1629–1707. *Sommersta* fungerade sedan 1620-talet som länsmanaboställe åt först Börje Olofsson och sedan dennes efterträdare Anders Persson. (Vilka länsmän som

perioden som länsmansboställe, därefter en tid som hem åt ett vanligt bondehushåll, och därefter åter som länsmansboställe. Trots detta fanns det en släktkontinuitet på gården i över 50 års tid. Den andra gården utgjorde länsmansboställe under en period i mitten av 1600-talet och fördes också den vidare inom släkten efter att den tidigare länsmannen avgått och avlidit.

Också frälsebönderna hade en osäkrare besittningsrätt än sina ståndsbröder på skattegårdarna och kunde bytas ut av jordägaren. På grund av detta var också rotationen bland bönderna hög på två av de långligen odelade frälsegårdarna.¹⁰¹ På dessa båda gårdar finns ingen påvisbar släktkontinuitet mellan brukarna och bara någon enstaka bonde som brukat gården någon längre tid. De bönder som brukat dessa gårdar har därför bara tillhört det lokala ekonomiska överskiktet kortare perioder och den gynnade ställningen har inte gått i arv till deras barn. Desto mer förvånande är att de andra två långligen odelade frälsegårdarna båda brukades av fyra på varandra följande generationer av bönder.¹⁰² De båda frälsegårdarna har brukats odelade och närmast gått i arv som vore de skattehemman. När gårdarna slutligen delas i början av 1700-talet, delas de dessutom upp mellan nära släktingar som om det vore fråga om skattejord.

Förvånansvärt nog visar genomgången ovan att inte bara skattegårdar innehades av samma släkt i generation efter generation utan att detsamma kunde gälla även krono- och frälsehemman. Krono- och frälseböndernas i teorin svagare besittningsrätt till jorden har i praktiken varit starkare och i vissa fall till och med tillåtit att jorden ärvts av bondens barn. Att de flesta av de långligen odelade gårdarna i Visnums härad var krono- eller frälsejord har inte hindrat att de utgjort en stabil ekonomisk ställning för bönderna som brukat dem. Påståendet i tidigare forskning att positionen som ”storbonde” inte ärvdes före mitten av 1700-talet kan därför

varit bosatta i Sommersta utreds i Visnums häradsrätt A1a:2 s 279, Värmlandsarkiv.) När denne i mitten av 1640-talet ersattes som länsman av Olof Svensson i Vall kvarstod dock Anders och Olof på sina respektive gårdar, även om Olof Svensson förlänades rätten av Sommarstad. Anders efterträddes sedan som brukare i Sommersta av sin son Sven Andersson 1663–1683. I mitten av 1680-talet avgick emellertid Olof Svensson från länsmanssysslan och den nytillträdde länsmannen Måns Wallgren flyttade då in i länsmanabostället Sommersta. Gården kom då att delas mellan dels länsmanhushållet och dels ett bondehushåll. I Vall däremot var gården odelad under hela Olof Svenssons tjänstgöringsperiod och också under hans successor matrimonii Henrik Schröder 1693–1703.

¹⁰¹ På *Sund*, som var odelad 1629–1673, och *Norra Råverud*, odelad 1629–1703, båda belägna i Visnums socken.

¹⁰² Gårdarna var *Södertorp*, odelad 1629–1707, och *Broby*, odelad 1629–1713, båda i Visnums-Kils socken. I Södertorp ser brukarlängden ut som följer: Börje Trulsson brukare 1629–1648, sonen Erik Börjesson 1653–1668, dennes son Anders Eriksson 1673–1698, dennes son Måns Andersson 1707. Därefter delas hemmanet i två delar mellan Måns och hans svåger Tuve Ferdinandersson. Broby, som var den gård i häradet som var odelad längst tid av samtliga gårdar, brukades i tur och ordning av Måns Björnsson 1629–1668, sonen Sven Månsson 1673–1683, dennes successor matrimonii Måns Björnsson 1693–1713, och 1718 delad mellan Måns och sonen Sven Månsson.

vederläggas. Tvärtom visar genomgången ovan att positionen inom det ekonomiska överskiktet kunde ärvas redan under 1600-talet.

Skattebönderna har ibland i tidigare forskning betraktats som ett ekonomiskt överskikt som åtminstone i teorin haft en möjlighet att omvandla sitt jordinnehav i reda penningar.¹⁰³ Med tanke på hur det såg ut i Visnums härad, där bara ett skattehemman var långligen odelat, så måste nog den positionen omvärderas. Varje gång en skattejordsägare avled så delades egendomen mellan hans arvingar, och den som ville ta över hemmanet var tvungen att kunna lösa ut de övriga arvingarna.¹⁰⁴ Uppenbarligen har det vanliga istället varit att jorden delats. I jämförelse med skattejorden krävde överföring av krono- och frälsejord mellan generationerna inget investerbart kapital, eftersom inga medärvande syskon kostsamt behövde lösas ut. Där tidigare forskning ofta har pekat på landbornas osäkra besittningsrätt, visar undersökningen ovan att också krono- och frälsebönders barn kom att besitta sina föräldrars odelade hemman. Att de inte brukade skattejord innebär inte att de kan negligeras som ekonomiskt överskikt. Visserligen ägde de inte skatterätten, men å andra sidan hade krono- och frälsebönderna inte åderlåtits ekonomiskt för att kunna köpa syskonens arvslotter. De landbor som var en del av det ekonomiska överskiktet hade dessutom i vissa fall haft flera generationer på sig att ackumulera resurser samt att förbättra och utöka sin jord.

Sammanfattning

Under perioden 1629–1718 genomgick den ekonomiska skiktningen i Visnums härad drastiska förändringar. I början av kapitlet såg vi hur det genomsnittliga bondehushållets jordinnehav närapå halverades från ½ mantal 1629 till ¼ mantal 1718. En orsak till detta var att antalet bönder ökade snabbt i området, mycket snabbare än vad nya gårdar anlades. Om inte samtidigt avkastningen per mantal dubblerades, vilket med tanke på tidigare forsknings-

¹⁰³ Linde 2000 s. 47, 52; Perlestam 1998 s. 47; Upton 1998 s. 2; Ågren 1964 s. 45, 53.

¹⁰⁴ Detta har uppmärksammats också av Lindström 2008 s. 211, som menar att det faktum att skattebönderna var tvungna att utlösa sina medarvingar ledde till mycket större hemmansklyvning av skattegårdarna än vad som var fallet på krono- och frälsejorden. Han påstår därtill även att en viktig orsak till hemmansklyvningen av skattegårdarna var att skattebördan var lägre på skattejorden än på krono- och frälsejorden. Den aspekten på hemmansklyvningen har jag inte undersökt i min uppsats, men den borde ha varit av underordnad betydelse såväl jämfört med skatteböndernas utlösningsbördor som de begränsningar av rätten till hemmansklyvning som de olika formerna av jordägande innebar.

resultat rörande 1600-talets jordbruk verkar otroligt, måste därför bönderna ha varit fattigare i slutet av undersökningsperioden än vid dess början.¹⁰⁵

Därefter såg vi hur den ekonomiska skiktningen förändrades under perioden. Mellan 1629 och 1718 ökade skillnaderna i absoluta såväl som relativa tal mellan de 50 % av bönderna som hade hemman som i storlek låg närmast den genomsnittlige bondens. Dessa skillnader förefaller dock små om man jämför dem med skillnaden mellan häradets allra rikaste och fattigaste bönder. Under perioden uppkom allt mindre hemman genom hemmansklyvning, medan det alltså också fanns odelade gårdar om ett helt mantal. Vad som till största delen var ekonomiska gradskillnader 1629 hade 1718 förvandlats till oöverstigliga klyftor.

Endast ett fåtal av de hela gårdarna i området var odelade under en större del av perioden. De flesta av dessa var krono- och frälsegårdar, men trots detta så utgjorde de en stabil ekonomisk grund för bönderna. Dessas besittningsrätt tycks nämligen i realiteten ha varit starkare än i teorin, och flera krono- och frälsegårdar gick i arv i flera generationer. Redan under 1600-talet fanns därmed ett ärftligt ekonomiskt överskikt i Visnums härad, ett överskikt vars jordinnehav i jämförelse med huvuddelen av bönderna i området var flera gånger större. Det är inte långsökt att tänka sig att den högst ojämna fördelningen av de ekonomiska resurserna bönderna emellan måste ha påverkat vilka bönder som kom att engageras på den lokalpolitiska arenan. Hade verkligen alla bönder samma möjlighet, oavsett ekonomisk ställning, att bli valda till lokala förtroendemän?

¹⁰⁵ Herlitz 1974 s. 210, Myrdal 1999 s. 234, 258 f., 335.

Kapitel 4 – Stormaktstidens lokalpolitiker

Det stormaktstida Visnums härad bestod, likt alla andra samhällen, av möten mellan människor. När man som historiker väljer att undersöka vilka män som innehade den lokalpolitiska makten i samhället är det viktigt att komma ihåg att man endast studerar en liten del av alla möten och maktrelationer. Folk möttes också på marknader och resor, vid kyrkan och på tinget, vid dop och på bröllop. Historikern har dock normalt inga möjligheter att studera dessa typer av möten, eftersom de inte satt något avtryck i källorna.¹⁰⁶ Det är därför lättare att studera vilka som innehade den officiella makten i lokalsamhället, det vill säga de bönder som valdes till lokala förtroendemän. Genom att undersöka stormaktstidens lokalpolitiker kan vi också förstå hur de officiella lokala maktstrukturerna fungerade. På vilket sätt spelade det roll för bondens politiska engagemang om han var självägande eller om hans gård tillhörde en adelsman? Vilka bönder spelade de allra tyngsta rollerna inom lokalpolitiken? Hur såg sambandet mellan ekonomiskt välstånd och innehav av förtroendemannaposter ut? Dessa frågor undersöks och besvaras i följande kapitel.

Figur 4. Midsommar hos häradshövdingen, 1697. Vilka gäster Björn Folkesson hade i Væglösa lär vi aldrig få veta, däremot kan vi med domböckernas hjälp ta reda på vilka hans kollegor i häradsnämnden var. Källa: Karta i lantmåterimyndighetens arkiv (beskuren), Hærnösands landsarkiv.

Förtroendemännens jordnatur

Nämndemännen

Häradstinget var den lägsta rättsinstansen i det svenska 1600-talet. Till tingsplatsen, vilken ännu ofta ambulerade i bygden under stormaktstiden, kom människorna inte bara för att de begått något brott, var målsägande eller kallade som vittnen utan också för att bjuda upp jord till försäljning eller få lagfart på ett ingånget köp, begära syn över rågången mellan den egna gården och grannens eller för att skriva sitt testamente. Under undersökningsperioden hölls

¹⁰⁶ Jämför diskussionen i Olausson 2007 s. 43 om informella möten och makt.

ting vanligen två gånger om året i Visnums härad, om våren och om hösten, och därtill extraordinarie ting när något särskilt uppseendeväckande brott hade begåtts.¹⁰⁷

Vid häradstinget tjänstgjorde tolv nämndemän.¹⁰⁸ De var delaktiga i rättskipningen men hade också andra uppdrag mellan tingen, till exempel att upprätta bouppteckningar efter de avlidna. Den främsta källan till vilka bönder som tjänstgjorde som nämndemän är domböckerna, som i början av varje tingsprotokoll vanligen förtecknar vilka nämndemän som tjänstgjort.¹⁰⁹ Eftersom domböckerna löper i en obruten serie alltsedan 1620-talet kan samtliga nämndemän som tjänstgjort i Visnums härad under perioden 1629–1718 undersökas i studien. Sammanlagt rör det sig om 85 personer som varit nämndemän en kortare eller längre tid. I jämförelse med de andra grupperna av lokala förtroendemän är källäget gott.

Det fanns inga officiella krav från statsmaktens sida på vem som kunde utses till nämndeman, mer än att man var tvungen att vara bosatt inom häradet och vald till sin position.¹¹⁰ Det var dessutom underförstått att endast män kunde bli nämndemän.¹¹¹ Några uttalade krav på att nämndemännen skulle vara mer välmående bönder eller att enbart självägande bönder skulle få sitta i rätten fanns alltså däremot inte. Av de 85 undersökta nämndemännen i Visnum var 24 % (20 stycken) frälsebönder och 66 % (56 stycken) bönder på skattejord. Som klart underrepresenterade framstår däremot kronobönderna, som utgjorde mindre än tio procent av nämndemännen.¹¹² Endast en av nämndemännen var inte brukare av mantalssatt jord utan

¹⁰⁷ Exempel på extraordinarie ting som hölls är den 30 juli 1684, med anledning av att Jon Andersson i Brynnerud hade dräpt sin granne Olof Svensson, eller den 11 december 1699, då soldaten Simon Simonsson Brynt anklagades för att ha stulit kyrksilver i Filipstad, för att ha idkat könsligt umgänge med tre systrar och med ett skogsrå samt för att han bett fan om bättre fiskelycka.

¹⁰⁸ I vissa delar av landet kallades nämndemännen därför också tolvmän.

¹⁰⁹ Domböcker finns bevarade från Visnums härad för år 1550 (egentligen ett räfstetingsprotokoll, hållet i Karlstad), utgiven i *Nationen och hembygden* 7 (1957); 1600 (i Värmlands handlingar 1600:14, Kammararkivet, RA); 1602–1603, 1605 (renoverad dombok i Göta hovrätts arkiv); 1607 (i Värmlands handlingar 1607:3, Kammararkivet, RA); 1608 (i Direktör Jean Silfvings arkiv, Värmlandsarkiv, Karlstad); 1621 och framåt (lucka 1650). Det är emellertid först domböckerna från 1620-talet som innehåller uppgifter om nämndemännen.

¹¹⁰ Olausson 2007 s. 50. Kravet på bofasthet inom häradet drabbade 1714 Folke Hansson, då han inte längre fick tjäna som nämndeman eftersom han flyttat till Västergötland. Naturligtvis måste det dessutom ha varit opraktiskt att behöva ta sig till tingen i Visnums härad, och nämndemannatjänsten innebar ju också tjänstgöring emellan tingen, något som också blev svårare om man levde på annan ort. Folke Hansson var även kyrkvård, men avgick också från den sysslan 1714 ”efter[som] han inte alltid får vara vid kyrkan, för det bruk och boställe han i Hova socken [i Vadsbo härad i Västergötland] haver”; Rudskoga C:2 s. 224.

¹¹¹ Olausson 2007 s. 50; Österberg 2000 s. 293. I sammanhanget kan dock nämnas att Fernow 1977 s. 333 (nyutgåva, originalet utgivet 1773), berättar en historia om två kvinnor som sägs ha varit nämndemän i Färnebo härad (Värmlandsberg) någon gång under medeltiden.

¹¹² Bortfallet i det här sammanhanget utgörs av en nämndeman, ”Jon i Backa” 1643. Arten av hans jord har inte kunnat fastställas eftersom det fanns bönder med namnet Jon såväl i Backa i Södra Råda socken (skattejord) som i Backa i Visnums-Kils socken (frälsejord).

innehade ett frälsetorp.¹¹³ Även om hantverkare, torpare och jordlösa enligt lagen *inte* var uttryckligen exkluderade från nämndemannatjänsten så tycks de alltså i praktiken inte haft några möjligheter att bli valda.

Andelen frälsebönder bland nämndemännen är kanske i sig ingen överraskande siffra. Desto mer slående är att 17 av de 20 nämndemän som var frälsebönder kom från Visnums-Kils socken. Detta innebär att frälsebönder från de övriga socknarna bara tjänstgjorde i rätten vid tre tillfällen, samtliga runt år 1630. Därefter närmast monopoliserades nämndemannasyslan av skattebönder i tre av häradets socknar – kronobönderna utgjorde ju, som vi såg ovan, bara en liten del av alla nämndemän – medan förhållandet tvärtom blivit det omvända i Visnums-Kil, där det varit kutym att utse frälsebönder till nämndemän. Det tycks helt enkelt som att frälsebönderna i Visnums-Kils socken gång efter annan lyckats få sina representanter valda, kanske med stöd av frälsejordägarna. I de andra socknarna har däremot skattebönderna sett till att deras kandidater, skattebönder, har valts.¹¹⁴

Den ledande bland nämndemännen var häradsdomaren. Första gången en sådan nämns i Visnums härad är 1651, men titeln kan ha förekommit också tidigare.¹¹⁵ Först under 1670-talet börjar häradsdomarens titel anges i varje tingsprotokoll. Under perioden 1651–1718 fanns totalt fyra häradsdomare i Visnums härad.¹¹⁶ Dessa hade skiftande bakgrunder: de kom från olika socknar, brukade hemman av olika jordnatur och kom från gårdar av olika storlekar. Bara ett par av domarna tycks ha utsetts för att de var den man som tjänat längst tid i nämnden då deras företrädare avgick. I de andra fallen fanns det däremot andra män som tjänat en längre tid. Lång och trogen tjänst räcker därför inte som förklaring till varför en man utsågs till häradsdomare.

¹¹³ Håkan i frälsetorpet Roverud i Visnums socken, som tjänstgjorde till och med år 1629.

¹¹⁴ Hur valprocessen de facto gick till under 1600-talet är bara ofullständigt känt, se Lindwall & Mosén 2008 s. 10 f. Troligen har det funnits stora regionala variationer, kanske också skillnader över tid.

¹¹⁵ En obekräftad uppgift i Fernow 1977 s. 234, påstår att häradsdomare 1515 var ”Simon i Långerud”. Någon källa till påståendet anger Fernow dock inte, och jag har inte funnit någon medeltida källa som skulle kunna bekräfta uppgiften. I *series pastorum* i Visnum N:2 s. 211 framgår att pastor Laurentius Beronis far var ”domaren Björn Larsson i Revsten som levde 1582–92”. Det finns emellertid inga samtida uppgifter bevarade som skulle kunna bekräfta utsagan.

¹¹⁶ Dessa fyra var Nils Persson i Grunnebacka (1 mantal skatte, Rudskoga socken) 1651–1667, Henrik Svensson i Södra Backa (1 mantal skatte, Södra Råda socken) åtminstone från 1672–1686, Björn Folkesson i Väglösa (½ mantal skatte, Rudskoga socken) 1687–1703 och Björn Olofsson i Blomsterhult (¼ mantal krono, Visnums socken) 1704–1721. Eftersom också efterträdarna tjänade som nämndemän under den undersökta tidsperioden kan också deras identitet vara av något intresse. Björn Olofsson efterträddes av Sven Persson i Gisslegården (1 mantal skatte; nämndeman 1702–1725, domare 1721–1725), i sin tur efterträdd av Anders Olofsson i Nordtorp (1 mantal frälse; nämndeman 1711–1737, domare 1725–1737), efterträdd av Jonas Nilsson i Upplanda (1 mantal skatte; nämndeman 1715–1746, domare 1736–1746).

De kyrkliga förtroendemännen

Inte bara vid häradstingen fanns lokala förtroendemän, utan också inom varje kyrklig församling. De två vanligaste typerna var kyrkvårdarna, som bland annat tillsammans med prästen ansvarade för församlingens ekonomi, och sexmännen, vilka höll uppsikt över församlingsmedlemmarnas sedlighet.¹¹⁷ Både kyrkvårdar och sexmän utsågs vid sockenstämman och protokollen därifrån utgör, i den mån de finns bevarade, den främsta källan till att fastställa vilka som var kyrkvårdar och sexmän. På grund av luckor och brister i källmaterialet är det emellertid inte möjligt att bestämma identiteten hos alla de som verkat som kyrkvårdar och sexmän i Visnums härad under perioden 1629–1718. Undersökningen omfattar därför i själva verket bara en del av de män som tjänat som kyrkliga förtroendemän under perioden.¹¹⁸ Sockenstämmoprotokollens uppgifter kan dock till viss del kompletteras med uppgifter från andra typer av källmaterial. För att kunna beskatta böndernas hästar och kor, söner och pigor var statsmakten nämligen beroende av förtroendemännens lokalkunskap. I sin egenskap av uppgiftslämnare har därför framför allt sexmännen undertecknat roterings-, boskaps- och mantalslängder alltsedan 1630-talet.¹¹⁹ Främst är det uppgifterna om förtroendemän under 1630-, 1680- och 1690-talen som kan kompletteras på detta sätt. Då under-

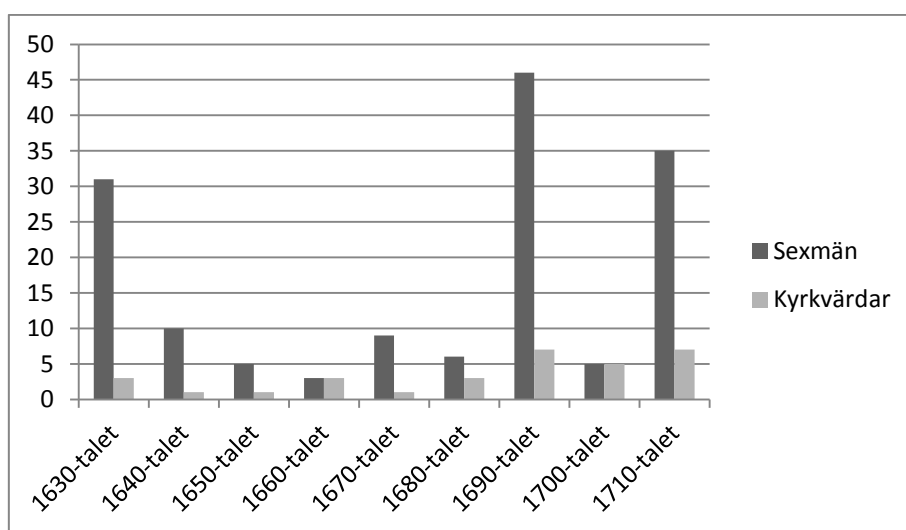
¹¹⁷ I Rudskoga har jag dock stött på något som jag inte sett någon annanstans: från och med 1709 så har man nämligen sju stycken sexmän istället för sex i församlingen. De kallas dock alltså för sexmän. Rudskoga C:2 s. 237.

¹¹⁸ Av de fem församlingarna i området är källäget bäst i Visnum, där det finns bevarade sockenstämmoprotokoll med uppgifter om kyrkvårdar och sexmän redan från slutet av 1500-talet. Uppgifter saknas dock från slutet av 1690-talet, med få undantag. I de övriga församlingarna är källäget sämre. I Visnums-Kils församling finns endast uppgifter i protokollen om kyrkvårdar för ett fåtal år runt 1690. I Rudskoga församling börjar serien av sockenstämmoprotokoll 1689 och löper perioden ut, med en lucka kring sekelskiftet 1700. I Nysunds församling börjar sockenstämmoprotokollen tidigare, redan 1669, men uppvisar vissa luckor, främst under 1680-talet och 1696–1712. Häradets sista församling, Södra Råda, saknar helt sockenstämmoprotokoll under undersökningsperioden.

¹¹⁹ De årgångar som undertecknas är kvarntullmantalslängden 1631 (av två sexmän från varje församling), boskapslängderna 1633 och 1635 (det första året av sex sexmän från varje församling, det senare året enbart av sexmän från Visnum och Södra Råda), och roteringslängderna 1630, 1631 och 1637 (1630 och 1637 undertecknas enbart Södra Rådas längd, 1631 däremot bara de andra tre församlingarnas). Av mantalslängderna undertecknas åren 1642 och 1663–1697 (med vissa luckor, dels beroende på att strödda årgångar av källmaterialet saknas, dels att strödda årgångar inte undertecknats). 1642 undertecknas uppgifterna från Visnums pastorat – det vill säga Visnums och Visnums-Kils församlingar – av nio män, varav tre anges vara nämndemän och de övriga sex sexmän, tre från vardera församlingen. När underskrifter åter förekommer i längderna, från och med 1663, är det istället fyra nämndemän som förekommer, en från varje socken i häradet. Efter ett antal år utvidgas antalet undertecknare, och nu förekommer också personer som inte är nämndemän som uppgiftslämnare. Från och med mitten av 1670-talet är undertecknarna ännu fler, uppemot 18 stycken, och periodens överlägset högsta notering nås 1690, då undertecknarna är hela 29 stycken till antalet. Det är emellertid inte förrän under 1680-talet som det explicit anges vilken typ av förtroendemannapost som undertecknarna hade. Praxis för vilka förtroendemän som undertecknat längderna förändras uppenbarligen under perioden och skiljer sig också från år till år.

tecknades längderna av nämndemän och sexmän, liksom av länsman och fjärdingsmännen vissa år.¹²⁰

Slutligen kan ytterligare några få sexmän och kyrkvårdar identifieras med hjälp av strödda uppgifter i domböckerna. Totalt ingår 31 kyrkvårdar och 150 sexmän från häradets församlingar perioden 1629–1718 i undersökningen.¹²¹ Källäget gör att de inte är jämnt fördelade över tidsperioden utan att i synnerhet 1630-, 1690- och 1710-talen är väl representerade (se nedan i Figur 5).¹²²

Figur 5. Antal identifierade kyrkvårdar respektive sexmän i Visnums härad 1629–1718, fördelade per årtionde. Anmärkning: De individer som var verksamma under mer än ett decennium har redovisats under det sista decennium som de var aktiva. Källa: sockenstämmo-protokoll från församlingarna i häradet 1629–1718, Visnums häradets domböcker (original och renovationer) 1629–1706, mantalslängder 1642–1718, diverse skattelängder (se brödtexten).

¹²⁰ Som ett unikum framstår Olof Månsson i Mickelsrud i Nysunds församling, vilken var den ende kyrkvård som undertecknade mantalslängderna. I tidigare forskning har påståtts att kravet på att sexmännen skulle hjälpa till vid upprättandet av skattelängderna med tiden ledde till att deras förtroende och status i lokalsamhället sjönk, se Johansson 1937 s. 264, 273, 276; Olausson 2007 s. 80. Genomgången av skattelängderna visar emellertid att sexmännen inte alls var ensamma uppgiftslämnare vid mantalsskrivningarna, utan att också nämndemännen i högsta grad var ansvariga för att rätt uppgifter lämnades. Dessutom var både länsman och fjärdingsmännen involverade i processen, liksom en enstaka kyrkvård. Om tesen att inblandningen i upprättandet av skattelängderna skall ha medfört försämrad status i samhället bör detta i så fall ha gällt samtliga typer av förtroendemen i Visnums härad under 1600-talet.

¹²¹ Eftersom delar av Nysunds församling tillhörde Närke så förekom det naturligtvis också att människor från den östra delen av församlingen var kyrkvårdar och sexmän. Jag har dock valt att ändå inkludera dem i undersökningen, så att det i totalsiffrorna 31 respektive 150 ingår också ett litet antal sexmän och kyrkvårdar vilka var bosatta utanför häradet.

¹²² Kyrkvårdarna och sexmännen är inte heller jämnt fördelade geografiskt mellan häradets församlingar, utan flertalet kommer från Visnums församling, i synnerhet under mitten av undersökningsperioden. Det ojämna källäget innebär bland annat att de många frälsebönderna i Visnums-Kils församling till stora delar faller utanför undersökningen. Följden av detta blir att frälseböndernas inblandning i lokalpolitiken, såsom den beskrivs nedan, antagligen undervärderas, sett till häradet i stort. Visnums-Kils församling undantagen, är bilden mer rättvisande.

För samtliga kyrkvårdar framgår det i källmaterialet på vilken gård de bodde, vilket gör att jordnaturen kan undersökas. Skattebönderna var i klar majoritet: 67 % av kyrkvårdarna i studien var skattebönder, medan kronobönderna utgjorde 30 % och endast en kyrkvård var frälsebonde.¹²³ Även om frälseböndernas andel antagligen blivit större om det hade funnits mer källmaterial från Visnums-Kils församling, så tyder ändå resultatet på att frälsebönder aktivt utslöts från kyrkvärdsämbetet i Visnums härad under undersökningsperioden. Fördelningen kan jämföras med nämndemännens. Om man undantar nämndemännen från Visnums-Kils socken så är fördelningen 83 % skattebönder, 11 % kronobönder och 6 % frälsebönder. Det har alltså i det närmaste varit omöjligt att bli såväl nämndeman som kyrkvård för de frälsebönder som inte levde i Visnums-Kil.

Av de totalt 150 sexmännen kan jordnaturen bestämmas för 139 stycken.¹²⁴ Av dessa var 73 % skattebönder, 18 % kronobönder och 9 % frälsebönder. Inslaget av frälsebönder var således högre än bland kyrkvårdarna, men likväl lågt, medan andelen kronobönder bland sexmännen var lägre än bland kyrkvårdarna. Av de 13 sexmän som kom från Visnums-Kils församling var hela tio frälsebönder. Återigen kan man därför misstänka att frälseböndernas andel av alla sexmän i häradet hade blivit högre om det funnits mer källmaterial bevarat för den frälsejordstättaste församlingen. Om sexmännen från Visnums-Kils församling räknas bort ur undersökningen stiger skatteböndernas andel till 78 % och kronoböndernas andel till 20 %, medan frälseböndernas andel av sexmännen minskar till bara 2 %.¹²⁵ Frälsebönderna var i alla församlingar utom Visnums-Kil i det närmaste utestängda från att tjänstgöra som sexmän, liksom de var utestängda från kyrkvärds- och nämndemannaämbetena.

Vem som ägde bondens gård tycks med andra ord ha varit av väsentlig betydelse för hans möjligheter att engagera sig i lokalpolitiken, såväl i rätten som i församlingen. Bönder som brukade jord som ägdes av adeln tycks i det närmaste helt saknat möjligheten att bli förtroendemän. Undantaget utgörs av frälsebönder från Visnums-Kils församling och socken, där det var mycket nära mellan adelns gårdar. I Visnums-Kil har istället frälsebönderna närmast monopoliserat förtroendemannaskapen såväl inom kyrkan som på häradstinget. Allt detta tyder på en mycket ojämn maktfördelning mellan bönderna i det undersökta lokalsamhället.

¹²³ En av kyrkvårdarna var inte bonde alls utan nästan så långt ifrån det man kunde komma: baron Bengt Horn till Säby (2 mantal frälse) i Visnums församling var kyrkvård 1710–1711.

¹²⁴ Bortfallet rör i de flesta fall sexmän som bara nämns vid namn i källmaterialet utan uppgift om hemort.

¹²⁵ Tre stycken totalt, varav en brukare av ett frälsetorp, alla sexmän i Visnums församling.

Riksdagsmännen

Under 1600-talet hade bönderna i varje härad rätt att utse och skicka en representant till riksdagen.¹²⁶ Alla bönder hade dock inte laglig rätt att vara riksdagsmän eftersom man ansåg att frälsebönderna ändå representerades i riksdagen av sina adelsherrar.¹²⁷ Det främsta lokala källmaterialet för att bestämma vilka bönder som varit riksdagsmän är domböckerna, där det sporadiskt noteras vem som varit iväg på riksdagen.¹²⁸ Dessutom finns tryckta sammanställningar över bondeståndets ledamöter hämtat från material från själva riksdagarna.¹²⁹ Tillsammans gör det lokala och det centrala källmaterialet att huvuddelen av Visnums härads riksdagsmän under undersökningsperioden är kända. Sammanlagt kan sändebud till tjugotre riksdagar, ”herredagsmän” som de kallas i domböckerna, från Visnums härad identifieras.¹³⁰ Eftersom en del riksdagsmän besökte flera riksdagar rör det sig emellertid bara om tretton olika personer. Den man som var riksdagsman vid flest riksdagar besökte fyra stycken mellan åren 1643 och 1655.¹³¹

Alla undersökningsperiodens tretton riksdagsmännen var skattebönder. Eftersom frälsebönderna uttryckligen var undantagna från att tjäna som riksdagsmän är det inte förvånande att ingen av de tretton männen var frälsebonde.¹³² Att kronobönder helt saknas är mer anmärkningsvärt.¹³³ Inte heller var riksdagsmännen jämnt geografiskt fördelade över häradet: sex kom från Rudskoga socken, sex från Visnums socken men bara en från Södra Råda. Inte någon riksdagsman kom från Visnums-Kils socken, där merparten av bönderna brukade frälsejord.

¹²⁶ Eftersom det var bönderna själva som fick bekosta sin utsände, hände det emellertid ofta att flera häradar gick samman om en gemensam riksdagsman, se Villstrand 2011 s. 257 f.; Carlsson 1959 s. 747.

¹²⁷ Lindwall & Mosén 2008 s. 10 f.

¹²⁸ Den vanligaste orsaken till att det noteras i domboken är att det var en nämndeman som var riksdagsman. Han kunde på grund av sin frånvaro inte tjänstgöra vid tinget, vilket innebar att man var tvungen att utse någon annan bonde att vara tillfällig nämndeman i riksdagsmannens ställe.

¹²⁹ Mårtensson 1950.

¹³⁰ Den första riksdag där häradets representant är känd är riksdagen 1643. Riksdagar där häradet skickat en representant tillsammans med ett annat härad (oftast Ölme härad) som varit bosatt utanför Visnums härad har inte medtagits.

¹³¹ Detta kan jämföras med siffror i Lindwall & Mosén 2008 s. 383, som behandlar alla kända bonderiksdagsmän från Östergötland 1600–1866. Bara några enstaka riksdagsmän reste till fem eller flera riksdagar, och också antalet riksdagsmän som besökte fyra riksdagar var litet.

¹³² Lindwall & Mosén 2008 s. 11 visar dock att även om det inte var tillåtet enligt lagen, så var ändå tolv östgötska frälsebönder riksdagsmän under 1600-talet. Detsamma visar Carlsson 1959 s. 748 gällde för Hallands del, men poängterar att det endast gällde bönder på ”utsocknefrälse”, det vill säga sådana frälsegårdar som inte låg i samma socken som ägarens sätesgård.

¹³³ I stora delar av Halland var det istället allra vanligast att kronobönder valdes, Carlsson 1959 s. 748. Det har med andra ord funnits stora regionala variationer vilka bönder som utsetts till riksdagsmän.

De flesta riksdagsmännen, nio stycken, utsågs bland nämndemännen och representerade häradet vid sammanlagt 17 riksdagar.¹³⁴ Av de fyra övriga riksdagsmännen var två sexmän i Visnums församling då de valdes, medan de sista två inte innehade någon förtroendemanna-position alls.¹³⁵ Riksdagsmännen har alltså ofta haft ett lokalpolitiskt förtroende av något slag, men inte alltid. Att man skickade personer att representera häradet som överhuvudtaget inte tidigare haft något lokalpolitiskt inflytande är anmärkningsvärt. Uppenbarligen har häradsbönderna ibland tyckt att en person passat som deras representant på nationell nivå, men inte som förtroendeman i hembygden.

Häradets främste förtroendeman, häradsdomaren, var bara riksdagsman vid ett enda tillfälle, nämligen vid riksdagen 1655.¹³⁶ De män som spelat den tyngsta rollen inom lokalpolitiken tycks med andra ord inte annat än i undantagsfall ha valts att representera häradsbönderna vid riksdagarna. Kanske har domarna och andra framträdande förtroendemen ansett sig ha tillräckligt med ansvar och arbetsbörda inom häradet och därför inte velat ta på sig uppgiften att dra ut på en kostsam resa som också innebar att man var borta från sitt vanliga liv en längre tid.

Det lokalpolitiska toppskiktet

För att ge en rättvis bild av det lokalpolitiska systemet i Visnum under stormaktstiden är det emellertid inte tillräckligt att bara konstatera vilka som verkade som förtroendemen och vilka grupper i samhället som stod utanför. Det är minst lika viktigt att fokusera på vilka av bönderna som utövade störst inflytande. Då man i tidigare forskning velat studera ett lokalpolitiskt toppskikt har man ibland utgått från vilka som aktivt engagerade sig i viktiga frågor som reparationer av kyrkan eller tillsättandet av en ny präst.¹³⁷ Eftersom källmaterialet under 1600-talet sällan är tillräckligt utförligt måste man emellertid använda andra metoder för att

¹³⁴ Ytterligare en, Måns Olofsson i Jonsbol, vilken var riksdagsman 1647, 1648 och 1652, var inte nämndeman första gången han valdes till riksdagsman men väl de andra två åren. Resultatet kan jämföras med till exempel Lindström 2008 s. 177 f., som visar att samtliga representanter från Björskogs socken till riksdagen 1620–1820 var nämndemen. I Visnums härad har rekryteringen av riksdagsmän uppenbarligen utgått från en bredare grupp än i Björskog. Resultaten är mer i linje med Lindwall & Mosén 2008 s. 11, som finner att över 60 % av de östgötska riksdagsmännen var nämndemen, och Carlsson 1959 s. 750, som finner att ”en stor del” (men inte alla) av riksdagsmännen var nämndemen.

¹³⁵ Nils Olofsson i Blaxmo, riksdagsman 1660 i Göteborg enligt Mårtensson 1950, blev sedermera sexman, men först några år efter riksdagen. Per Jonsson i Persbol, riksdagsman 1689 enligt Mårtensson 1950, fick aldrig någon förtroendemanna-post över huvud taget.

¹³⁶ Carlsson 1959 s. 750 hittar bara en häradsdomare från hela Halland som någon gång blev utsedd till riksdagsman.

¹³⁷ Olausson 2007 s. 20; Lindström 2006 s. 675, 678.

avgränsa det stormaktstida lokalpolitiska toppskiktet. I denna uppsats utgår istället definitionen från de lokala förtroendemännen och tar fasta på två saker: dels de som kombinerat flera olika förtroendemannaposter, dels de som verkat i sina sysslor mycket långa perioder.¹³⁸ Dessa två grupper har båda haft möjlighet att utöva ett stort inflytande i lokalsamhället.

Flera förtroendeuppdrag

Gruppen män som under sitt liv innehade mer än en av de tre förtroendemannaposterna nämndeman, kyrkvärd och sexman var mycket exklusiv: den omfattade endast tjugotvå personer under 90-årsperioden.¹³⁹ Den vanligaste kombinationen av två förtroendemannaposter var att tjänstgöra både som sexman i kyrkan och som nämndeman på häradstinget: femton män var både sexman och nämndeman. Något mönster kring vilken av de båda posterna som innehades först finns inte, utan det tycks som att det lokalpolitiska engagemanget kan ha börjat såväl inom församlingen för att sedan spridas upp på häradsnivå som tvärt om. Medan vissa män tycks ha engagerat sig nästan samtidigt på båda nivåerna finns åter andra som blev sexmän först efter att de tjänat som nämndeman i över tio år, och vice versa.

Mer ovanligt var att tjänstgöra som både kyrkvärd och nämndeman och bara sju män gjorde detta.¹⁴⁰ Alla dessa sju tjänade som nämndemän och kyrkvärdar parallellt, vissa efter att ha börjat som kyrkvärdar och vissa efter att ha börjat som nämndemän. I de flesta fall tycks det dock som att man valt att avveckla sitt engagemang inom kyrkan och rätten ungefär samtidigt. Också en kombination av de kyrkliga förtroendeuppdragen, sexman och kyrkvärd, var ovanlig: sex män var både kyrkvärdar och sexmän. I de flesta fallen hade bönderna först tjänstgjort en tid som sexmän innan de utsågs till kyrkvärdar. Ett specialfall utgörs av

¹³⁸ Olausson 2007 behandlar också de män som utmärkt sig genom att inneha flera förtroendemannaposter som en del av det lokalpolitiska överskiktet. Också Lindström 2008 s. 175ff. tycks däremot mena att det räcker med att inneha ”viktiga politiska förtroendeuppdrag i lokalsamhället” för att tillhöra ”bondeeliten”. Till dessa förtroendeuppdrag räknar Lindström riksdagsmän, nämndemän och kyrkvärdar, däremot inte sexmän eftersom det var så många som valdes till detta ämbete. Trots att definitionen av Lindströms politiska bondeelit är mycket vid och hans undersökningsperiod är lång (1620–1820), så är de undersökta förtroendemannagrupperna ändå små på grund av att hans undersökningsområde är litet. Hans undersökta bondeelit innehåller därför lika många personer som det lokalpolitiska toppskiktet i Visnums härad (enligt definitionen i denna uppsats) 1629–1718.

¹³⁹ Källäget gör förstas att detta inte kan avgöras med full säkerhet: endast för Visnums församling är i princip alla kyrkliga förtroendemän kända. Undersökningen ovan gäller därför i huvudsak bönder bosatta i Visnum, även om också några förtroendemän från de andra församlingarna finns med.

¹⁴⁰ Här kan påminnas om att uppdraget som kyrkvärd var exklusivt: sammanlagt fanns det aldrig mer än tio kyrkvärdar samtidigt i häradets fem församlingar.

perioden 1687–1693 i Visnums församling, då båda kyrkvårdarna parallellt också tjänstgjorde som sexmän. Istället för de normalt åtta kyrkliga förtroendemännen valde man alltså att klara sig på bara sex.¹⁴¹

Endast tre personer i undersökningen innehade uppdrag som såväl nämndeman som sexman och kyrkvärd.¹⁴² Dessa tre män inledde alla sina lokalpolitiska karriärer som sexmän några år innan de blev kyrkvårdar. I åtminstone dessa fall tycks sexmannatjänsten ha tjänat som språngbräda till tyngre förtroendeuppdrag och lett till ett avsevärt lokalpolitiskt inflytande under lång tid. Att gruppen var så begränsad tyder på stor exklusivitet, där mycket av övriga häradsbönders tillit lagts på en enskild individ. Kanske kan man närmast likna dessa bönder vid stormaktstida styrelseproffs.

Lång och trogen tjänst

En annan väg till avsevärt lokalpolitiskt inflytande var att verka som förtroendeman under en mycket lång tidsperiod. I det här sammanhanget har jag räknat de som innehade en förtroendemannapost under tjugo år eller mer till det lokalpolitiska toppskiktet.¹⁴³ Totalt sett innebär det att fem kyrkvårdar, tre sexmän och 22 nämndemän har tjänstgöringstider som kvalificerar dem till det lokalpolitiska toppskiktet. Åtta av dessa män har dock redan räknats till det lokalpolitiska toppskiktet på grund av att de hade flera olika förtroendeuppdrag. Tillskottet till det lokalpolitiska toppskiktet på grund av långa tjänstgöringstider består därför av totalt tjugotvå personer, vilket innebär att det lokalpolitiska toppskiktet i Visnums härad 1629–1718 (bestående av dem som innehade fler än ett förtroendeuppdrag och dem som hade långa tjänstgöringsperioder) sammanlagt består av fyrtiofyra personer.

¹⁴¹ Jämför detta med den samtida utvecklingen i Rudskoga församling (se not 117 ovan), där man istället utökade antalet sexmän till sju.

¹⁴² Dessa tre var Nils Ingvarsson i Långerud (sexman 1637–1640, kyrkvärd 1642–1667 och parallellt med det också nämndeman 1652–1667), Björn Olofsson i Blomsterhult (sexman 1685–1697, kyrkvärd åtminstone år 1700, nämndeman 1693–1721 och dessutom häradsdomare 1703–1721) och Lars Larsson i Tackerud (sexman 1712–1714, kyrkvärd 1715–1720 och nämndeman 1718–1721).

¹⁴³ Antalet år är valt så att det är högre än vad medeltalet tjänstgöringsår som nämndeman någonsin blev i Visnums härad under perioden 1621–1720, se Andersson 2009 s. 14. Skulle antalet tjänstgöringsår väljas ännu högre minskar antalet förtroendemän mycket snabbt. Mer än 25 år tjänstgjorde tolv nämndemän, två sexmän och två kyrkvårdar; mer än 30 år tjänstgjorde sex nämndemän och två kyrkvårdar; mer än 35 år tjänstgjorde endast tre nämndemän och bara en nämndeman tjänstgjorde i över 40 år (Björn Folkesson i Våglösa, vilken vi mötte i uppsatsens inledning, var nämndeman i hela 47 år).

Det lokalpolitiska toppskiktets natur

Det lokalpolitiska toppskiktet bestod till 80 % av skattebönder. Såväl bland de bönder som innehade flera olika förtroendeuppdrag som bland dem som tjänade långa ämbetsperioder var skattebönderna i klar majoritet. I jämförelse med skattebönderna utgjorde frälsebönder (14 %) och kronobönder (7 %) mycket små andelar av den lokala politiska makten. Nedan jämförs i Tabell 6 det lokalpolitiska toppskiktets sammansättning med respektive grupp förtroendemän. I tabellen framgår för jämförelses skull också jordnaturens andel av det totala antalet jordeboksgårdar i Visnums härad.¹⁴⁴

Tabell 6. Andel av det lokalpolitiska toppskiktet, nämndemän, sexmän och kyrkvårdar fördelat på deras hemmans jordnatur i jämförelse med alla gårdar i Visnums härad, 1629–1718.

	Skatte	Krono	Frälse
Häradets gårdar	50 %	28 %	22 %
Nämndemän	66 %	9 %	24 %
Nämndemän (exkl. Visnums-Kil)	83 %	11 %	6 %
Kyrkvårdar	67 %	30 %	3 %
Sexmän	73 %	18 %	9 %
Det lokalpolitiska toppskiktet	80 %	7 %	14 %

Kommentar: Det lokalpolitiska toppskiktet är avgränsat enligt definition i brödtexten. I grupperna nämndemän, kyrkvårdar och sexmän ingår samtliga identifierade förtroendemän vars bostadsort är känd. ”Häradets gårdar” syftar på jordeboksgårdar enligt jordeboken 1715. Källa: Visnums häradsrätts domböcker 1629–1718, sockenstämmoprotokoll för häradets socknar s.å., mantalslängder mm. s.å., jordebok 1715.

Som redan noterats ovan så hade häradets skattebönder tydligt en stark lokalpolitisk position. Trots att bara hälften av häradets gårdar var av skattenatur utgjorde skattebönder en mycket större andel av förtroendemännen. Deras privilegierade ställning blir ännu tydligare om man också beaktar att det enbart var skattebönder som utsågs till riksdagsmän. I jämförelse med skattebönderna var såväl frälsets som kronans bönder förfördelade vad gäller förtroendemannaskap. I förhållande till andelen gårdar i häradet var det bara som kyrkvårdar som kronobönderna kunde hävda sig, och frälsebönderna bara som nämndemän. Detta gäller emellertid om samtliga förtroendemän räknas. Om man däremot bara betraktar det lokalpolitiska toppskiktet, de bönder som hade störst inflytande i lokalsamhället, intar såväl krono- som frälsebönderna en blygsam roll i förhållande till sin andel av häradets gårdar. Skatte-

¹⁴⁴ Enligt jordeboken 1715, så att tabellen omfattar även gårdar som tagits upp och skattlagts under undersökningsperioden. Endast mantalssatta gårdar har räknats och inte till exempel frälsetorp, eftersom de lokala förtroendemännen i princip uteslutande brukade mantalssatt jord.

bönderna, vilka utgjorde 80 % av det lokalpolitiska toppskiktet, har dominerat den lokalpolitiska arenan i mycket större utsträckning än deras blotta antal medgivit.

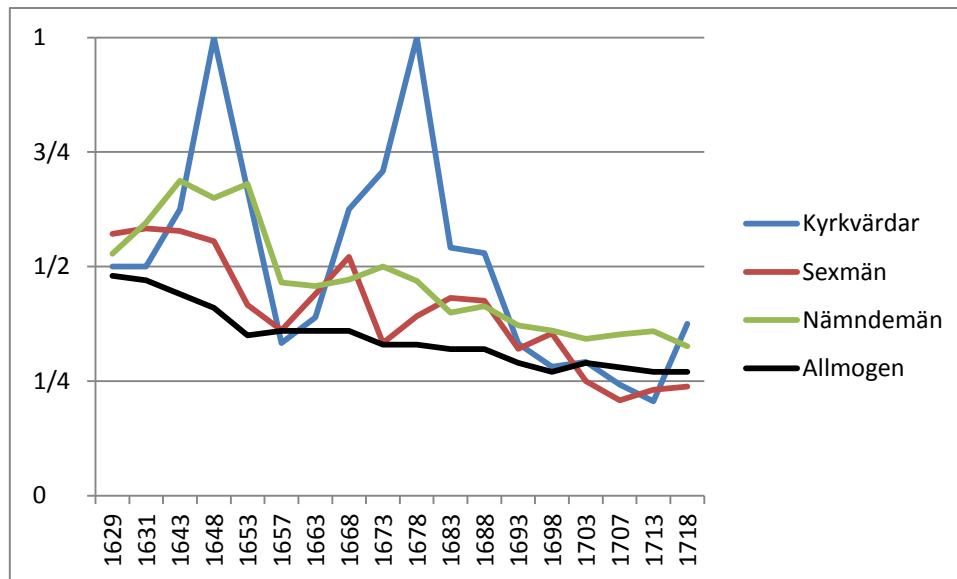
Förtroendemännens ekonomiska ställning

Ett av huvudsyftena i denna uppsats är att undersöka hur den ojämna ekonomiska resursfördelningen i området påverkade vilka bönder som kom att inneha lokalpolitiska förtroendeuppdrag. I tidigare forskning har man på olika sätt undersökt om de lokala förtroendemännen var rikare än böndernas genomsnitt.¹⁴⁵ Att de svar man kommit fram till skiftat beror till stora delar på att man mestadels undersökt små grupper under kortare tidsperioder. Därför har man heller inte kunnat beskriva hur de lokala förtroendemännens förmögenhet har varierat över tid i jämförelse med en vanlig bonde. Om vem som ägde bondens gård spelade så stor roll för hans eventuella lokalpolitiska engagemang som visas ovan är det inte långt till tanken att också gårdens storlek bör ha spelat roll.

En förtroendemans ekonomiska ställning bestäms på samma sätt som de övriga häradsböndernas förmögenhet tidigare bestämdes i kapitel 3: han uppsöks i mantalslängderna de år han innehade sin befattning.¹⁴⁶ Därefter kan till exempel nämndemännens medelförmögenhet i mantal beräknas vid varje undersökt tidpunkt under perioden för att sedan kunna jämföras med såväl häradsgenomsnittet som de andra förtroendemannagrupperna. Resultaten framgår nedan i Figur 6.

¹⁴⁵ Vanligen undersöks dock bara till exempel en typ av förtroendemän och under bara en kortare period. Typexempel på detta är till exempel Lindegren 1980 s. 137–140 och Linde 2000 s. 60. Detta leder i sin tur till att den undersökta gruppen innehåller så få individer att det blir svårt att göra mer generella uttalanden om stormaktstida förtroendemän. Detsamma gäller även Lindström 2008 s. 177f., som visserligen undersöker den långa perioden 1620–1820, men som har ett så litet undersökningsområde att de undersökta grupperna kyrkvårdar och nämndemän trots allt förblir små (18 individer i respektive grupp).

¹⁴⁶ Vissa förtroendemän, som bara tjänade kortare perioder, ”faller mellan” två nedslag i mantalslängderna. För dessa har, såvitt det varit möjligt att återfinna dem i mantalslängderna, deras ekonomiska ställning vid nedslagen närmast före respektive efter tjänstgöringsperioden använts.

Figur 6. Genomsnittlig förmögenhet (i mantal) hos kyrkvårdar, sexmän och nämndemän i jämförelse med allmogen totalt sett i Visnums härad 1629–1718. Kommentar: med ”Allmogen” avses alla bönder i häradet som brukade mantalssatt jord. Källa: mantalsslängder.

Kurvan över häradsböndernas genomsnittliga förmögenhet är densamma som tidigare redovisades i Figur 1 i kapitel 3. Det nya i figuren är hur förtroendemannens genomsnittliga förmögenhet varierar över tid och i förhållande till varandra.¹⁴⁷ I det stora hela så var alla tre grupperna av lokala förtroendemän mer förmögna än den genomsnittlige bonden i häradet. Om figuren studeras lite närmare framgår dock att de olika kurvorna har olikartade lopp över tid: förtroendemannagruppernas relativa ekonomiska ställning förändrades mellan 1629 och 1718. Nämndemännen var under hela perioden förmögna än den genomsnittlige bonden i häradet. När skillnaden var som störst, i början av 1650-talet, brukade nämndemännen i genomsnitt dubbelt så mycket jord som den vanlige bonden. Gapet mellan nämndemännen och häradsbönderna minskade med tiden så att de vid undersökningsperiodens slut bara brukade en femtedel mer. Alltjämt var nämndemännen dock mer förmögna än sina ståndsbröder. Den i forskningen spridda uppfattningen att nämndemännen utsågs bland mer väl-situerade bönder kan så långt bekräftas.

Nämndemännen var dock inte den mest förmögna gruppen förtroendemän, åtminstone inte under delar av undersökningsperioden. Under större delen hade kyrkvårdarna en genom-

¹⁴⁷ Att kurvorna, i synnerhet den som visar kyrkvårdarnas genomsnittliga förmögenhet, varierar så kraftigt beror på att underlaget vissa fall är mycket litet. 1648 och 1678 är till exempel bara två kyrkvårdar kända från hela häradet, vilket gör att deras förmögenheter får ett mycket stort genomslag. Antalet kyrkvårdar respektive sexmän som ingår i undersökningen under vart och ett av undersökningsåren redovisas ovan i Figur 5. Nämndemännens antal däremot är i princip konstant tolv.

snittligt långt större förmögenhet än den vanlige häradsbonden. Undantag var åren kring 1660 och början av 1700-talet, då kyrkvårdarna istället till och med brukade mindre jord än den genomsnittlige bonden. Sexmännens genomsnittliga förmögenhet var å andra sidan under delar av perioden bara något större än den genomsnittlige bondens, och vid flera tillfällen mindre. Både sexmän och kyrkvårdar valdes bland de mer välbärgade bönderna i början av undersökningsperioden, men det däremot var fattigare bönder som valdes i början av 1700-talet.¹⁴⁸

Riksdagsmännen, som skickades från Visnum till Stockholm, Uppsala, Arboga, Göteborg och annorstädes, kan också jämföras med kurvorna i Figur 6. Den typiske riksdagsmannen brukade ett halvt hemman under större delen av 1600-talet. Detta placerar honom i en kategori rikare än den genomsnittlige bonden och också rikare än den genomsnittlige nämndemannen, åtminstone under 1600-talets andra hälft. Vid ett par tillfällen brukade riksdagsmannen dessutom så mycket som ett helt hemman. Det förekom emellertid även fattigare riksdagsmän, vilka brukade ungefär lika stora hemman som befolkningsgenomsnittet eller till och med mindre. Riksdagsmännen har med andra ord inte, med ett par undantag, tillhört lokalsamhällets ekonomiska överskikt utan snarast valts på andra meriter.¹⁴⁹

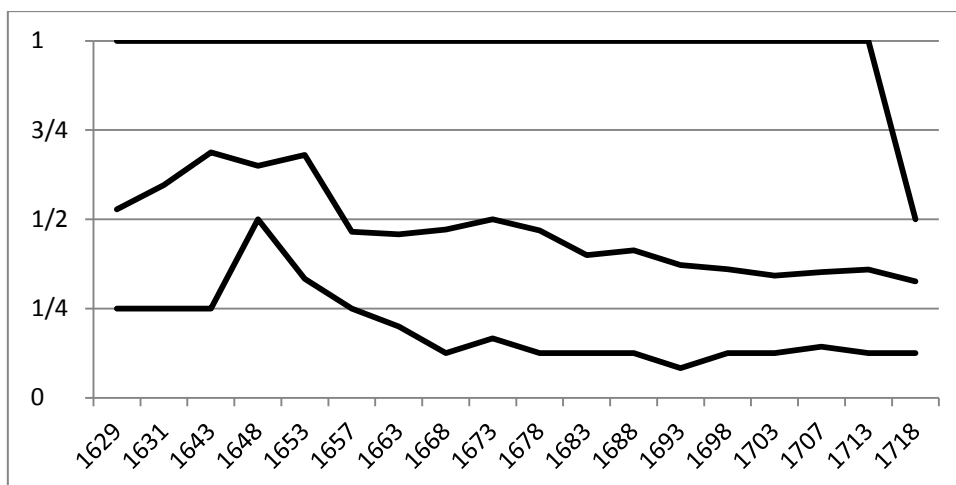
Rikare och fattigare förtroendemän

Precis som lokalsamhället i stort var ekonomiskt skiktat så var förtroendemännen en förmögenhetsmässigt heterogen grupp. För att mer ingående kunna jämföra förtroendemännens ekonomiska ställning med alla häradets bönder, och därigenom i enlighet med uppsatsens syfte kunna undersöka samspelet mellan stark ekonomi och lokalpolitiskt engagemang, måste också variationsbredden, skillnaden mellan de rikaste och de fattigaste

¹⁴⁸ En förklaring som förts fram i tidigare forskning är att de lokala förtroendemännen förlorat i anseende under loppet av 1600-talet på grund av sin ökade inblandning i upprättandet av skattelängder, se Johansson 1937 s. 264, 273, 276, som emellertid enbart nämner sexmännen. Eftersom inte bara sexmännen utan också nämndemännen (och i viss utsträckning även kyrkvårdarna) var inblandade i beskattningen, skulle det kunna förklara varför samtliga förtroendemannagrupper blev fattigare relativt den genomsnittlige bonden. Förklaringen är dock osäker på flera punkter – vi vet till exempel inte om inblandning i beskattningen faktiskt ledde till sänkt anseende, och heller inte om det fanns en direkt koppling mellan anseende och ekonomisk styrka. Dessutom är avsaknaden av underskrifter i mantalslängderna före 1680-talet och efter 1700 knappast något bevis för att de lokala förtroendemännen inte också då varit inblandade i beskattningen.

¹⁴⁹ Resultatet kan jämföras med Carlsson 1959 s. 751 f., som skriver att flertalet halländska riksdagsmän ”kommo direkt ur hopen”. Uppfattningen är dock inte underbyggd med någon egentligen källstudie. Situationen i Visnums härad är däremot mycket lik den i Östergötland, så som den beskrivs i Lindwall & Mosén 2008 s. 6, 16. Det var visserligen inte vem som helst som valdes till riksdagsman från Östergötland, men även om de östgötska riksdagsmännen inte var de allra rikaste bönderna så var de heller långt ifrån barskrapade.

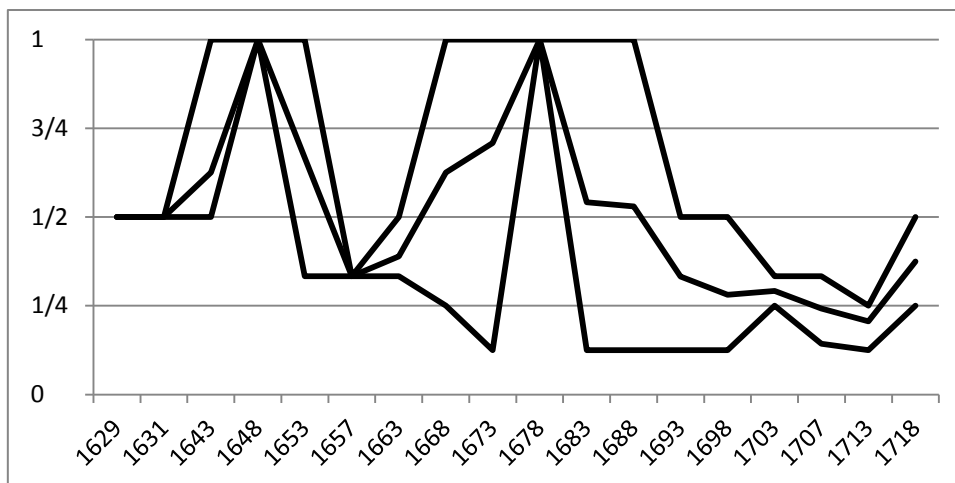
inom respektive förtroendemannagrupp, studeras. Nedan illustreras just detta för nämndemän, kyrkvårdar och sexmän i respektive Figur 7, Figur 8 och Figur 9.

Figur 7. Nämndemännens största, minsta och genomsnittliga förmögenhet (i mantal) i Visnums härad 1629–1718. (n=85) Källa: mantalslängder.

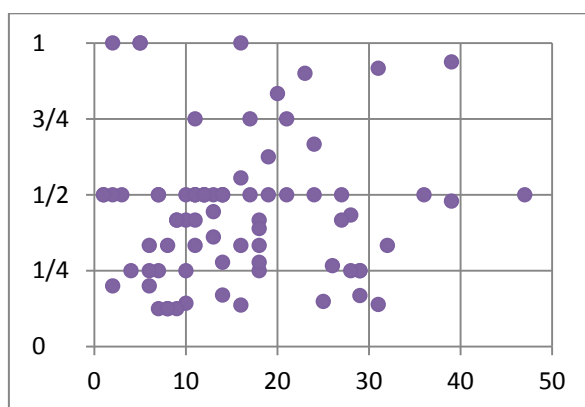
I Figur 7 framgår att trots att nämndemännens förmögenhet i genomsnitt sjönk under stora delar av perioden så fanns det alltid, men undantag för undersökningens sista år 1718, ledamöter som brukade hela, odelade jordeboksgårdar. Under i princip hela undersökningsperioden deltog alltså män som tillhörde områdets ekonomiska överskikt i häradsnämndens arbete. Samtidigt var det endast vid ett tillfälle, 1648, som samtliga nämndemän var mer förmögna än den genomsnittlige bonden i häradet. Vid alla andra undersökningsår ingick också bönder i häradsnämnden som var fattigare än genomsnittet. Den nämndeman som brukade minst jord 1718 till exempel brukade bara $\frac{1}{8}$ hemman, vilket var mindre än hälften av vad den genomsnittlige häradsbonden hade. Nämndemannagruppen var ekonomiskt heterogen. Inte bara rikare bönder kunde väljas till nämndemän utan också de som hade relativt sett små hemmansbruk.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Sundin 1992 s. 63–67 menar sig kunna skönja ett samband i sin undersökning av nämndemän mellan deras ekonomiska ställning och hur många år de satt i nämnden. De rikare bönderna i häradet fick vara nämndemän år efter år, medan andra fattigare bönder ”fick chansen” att inneha sysslan ett å två år. I figuren på nästa sida visas antalet tjänstgöringsår i häradsnämnden för nämndemännen i Visnums härad 1629–1718 i jämförelse med hur stort hemman de brukade. För nämndemän som var aktiva under mer än ett undersökningsår redovisas deras genomsnittliga hemmansstorlek. Som synes finns inget samband alls mellan hur stort hemman en nämndeman brukade och hur länge han tjänade i häradsnämnden. Sundins resultat gäller uppenbarligen inte i Visnums härad.

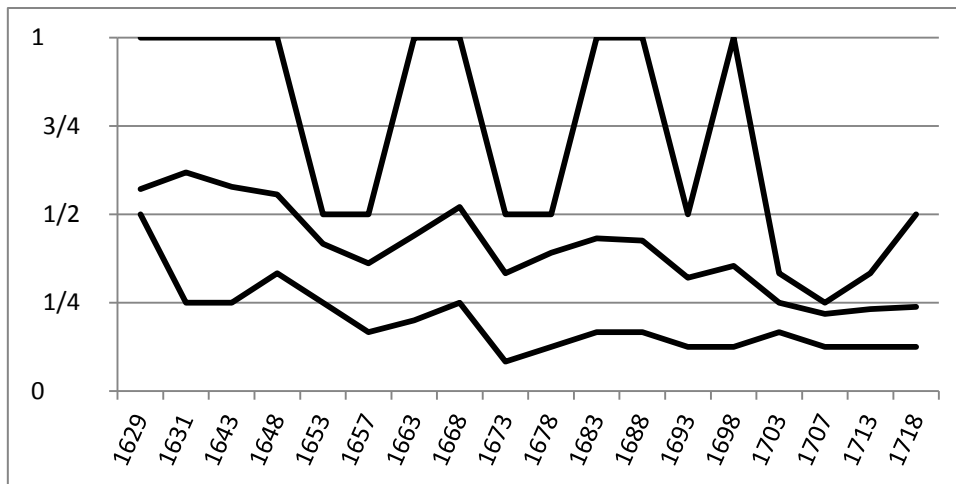

Figur 8. Kyrkvärdarnas största, minsta och genomsnittliga förmögenhet (i mantal) i Visnums härad 1629–1718. (n=31) Källa: mantalslängder.

På grund av att antalet undersökta kyrkvärdar är lägre än antalet nämndemän, i synnerhet i början av tidsperioden, är spridningen mindre. Det står dock klart att bönder inom det ekonomiska överskiktet var kyrkvärdar under flertalet undersökningsår under den första delen av perioden. Från och med 1690-talet utsågs inte längre de mest förmögna bönderna till kyrkvärdar. Däremot fanns det kyrkvärdar som brukade mindre hemman än den genomsnittlige bonden i Visnums härad under större delen av tidsperioden. Förmögenhetskillnaderna mellan de fattigare och rikare kyrkvärdarna var med andra ord stor, i synnerhet före 1690. På lång sikt indikerar figuren en trend där bönder med allt mindre hemman valdes till kyrkvärdar.

Jämförelse av tjänstgöringsperiodens längd (i år) och jordbrukets storlek (i mantal) för nämndemännen i Visnums härad 1629–1718. Källa: mantalslängder, domböcker.

Figur 9. Sexmännens största, minsta och genomsnittliga förmögenhet (i mantal) i Visnums härad 1629–1718. (n=150) Källa: mantalslängder.

Under större delen av 1600-talet förekom det att bönder från det ekonomiska överskiktet tjänstgjorde som sexmän i Visnums härad. Efter 1690-talet saknas tecken på att bönder med stora hemman har valts till sexmän, kanske för att ämbetet tappade i status under den senare delen av undersökningsperioden. Samtidigt brukade de fattigaste sexmännen hemman som var mindre än genomsnittet i häradet. Intresset för att bli sexman hos häradets ekonomiska överskikt tycks ha minskat, men sysslan har inte övergått till att bli ett uppdrag som gavs enbart till de fattiga. Alltjämt förekom sexmän som brukade mer jord än häradsgenomsnittet i början av 1700-talet.

Inom alla de tre undersökta grupperna lokala förtroendemän fanns en avsevärd ekonomisk skiktning. Det går därför inte att karakterisera till exempel nämndemännen som ett ekonomiskt välbärgat skikt, eftersom det också förekom nämndemän som brukade avsevärt mindre jord än den genomsnittlige bonden i häradet. Det var heller inte bara några enstaka förtroendemän som tillhörde de fattigare bönderna i häradet: mellan 25 och 30 % av såväl nämndemännen som kyrkvårdarna och sexmännen brukade aldrig mer än 1/4 mantal. Detta innebär att mer än var fjärde lokal förtroendeman i studien var fattigare än den genomsnittlige häradsbonden någonsin blev under perioden 1629–1718. Inte heller har det gått att finna något samband mellan en förtroendemens ekonomiska ställning och tjänstgöringsperiodens längd.¹⁵¹ Det var med andra ord inte så att till exempel en fattigare nämndeman tjänade kortare tid än en rikare, utan när de väl valts in i nämnden var chansen lika stor för dem bägge att de skulle bli kvar i tjänsten länge.

¹⁵¹ Jämför Sundin 1992 s. 63–67.

Häradets ekonomiska överskikt har under början av undersökningsperioden varit aktiva som såväl nämndemän som sexmän och kyrkvårdar. När det ekonomiska överskiktets numerär minskade (se kapitel 3) minskade också deras engagemang på den lokala politiska scenen. Detta skedde tidigare i fallet med sexmän och kyrkvårdar än vad gäller nämndemännen: efter 1690-talet var det inte längre någon från det ekonomiska överskiktet som engagerade sig inom kyrkan. Parallellt med denna utveckling kom också allt fattigare bönder att rekryteras till förtroendeposterna, så att det inte alls var ovanligt att en förtroendeman var fattigare än större delen av häradets bönder. Samtidigt måste dock poängteras att det bara var brukare av mantalssatt jord som utsågs till förtroendemän.¹⁵² De människor som livnärde sig av annat än jordbruk växte under hela undersökningsperioden (se Tabell 3, kapitel 3), vilket också gruppen torpare, som brukade icke mantalssatt jord, gjorde. Också de minst välsituerade av de lokala förtroendemännen var med all säkerhet mer förmögna än huvuddelen av dessa grupper som inte ens släpptes in på den lokalpolitiska arenan.

De rikaste förtroendemännen

Ovan har på flera ställen nämnts att det förekom att bönder som tillhörde det ekonomiska överskiktet också var engagerade inom lokalpolitiken. Det är nu dags att undersöka hur många av de lokala förtroendemännen som brukade helgårdshemman, liksom hur stor överlappningen är mellan det ekonomiska och det lokalpolitiska överskiktet. Av alla lokala förtroendemän (nämndemän, kyrkvårdar och sexmän) i undersökningen var det sammanlagt inte fler än 34 män som någon gång ensamma brukade en hel jordeboksgård och därmed tillhörde det ekonomiska överskiktet.¹⁵³ Av dessa var 14 nämndemän, 7 kyrkvårdar och 15 sexmän.¹⁵⁴ Detta innebär att 14 % av alla nämndemän i Visnums härad under undersökningsperioden tillhörde det ekonomiska överskiktet, respektive 23 % av kyrkvårdarna och 10 % av de undersökta sexmännen.¹⁵⁵ Det ekonomiska överskiktet var därmed överrepresenterat bland

¹⁵² Med de tidigare nämnda undantagen: en frälsetorpare som var nämndeman på 1620-talet, och en adelsman som var kyrkvård i Visnums församling på 1710-talet.

¹⁵³ Det ekonomiska överskiktet utgjordes av de bönder som ensamma brukade en hel jordeboksgård, se definition i kapitel 3. Avgränsningen av det ekonomiska överskiktet är mycket snäv och kan jämföras med Lindström 2008 s. 177, som visar hur stor del av förtroendemännen som tillhörde respektive förmögenhetskvartil av befolkningen. Bland till exempel nämndemännen i Lindströms studie var det 78 % som tillhörde det översta förmögenhetskvartilen. Med Lindströms indelning av befolkningen framgår att de flesta nämndemän var relativt förmögna – däremot finns inte tillräckligt underlag för att kunna skilja ut nämndemän som tillhörde ett eventuellt ekonomiskt toppskikt.

¹⁵⁴ Att summan inte är 34 beror på att ett par individer innehavt flera poster, varom mer nedan. Riksdagsmännen undantas i den följande undersökningen – de ingår ju per definition inte i det lokalpolitiska överskiktet.

¹⁵⁵ Eftersom kunskaperna om vilka som var kyrkvårdar under den förra halvan av undersökningsperioden är mer begränsade än för de andra förtroendemannagrupperna underskattas antagligen andelen kyrkvårdar som tillhörde

de lokala förtroendemännen i förhållande till sin andel av alla bönder i häradet (se Figur 2, kapitel 3).

De lokala ämbetena utövade olika stor attraktionskraft på det ekonomiska överskiktets bönder. Andelen sexmän som tillhörde det ekonomiska överskiktet är låg i jämförelse med andelen förmögna kyrkvårdar. I jämförelse med kyrkvårdarna bör sexmännen därför ha framstått som en fattigare grupp, också i samtiden. Kyrkvårdarna bör å andra sidan ha framstått som en relativt välbärgad grupp under 1600-talet. Till viss del kan detta ha haft att göra med att det faktiska antalet kyrkvårdar var lägre än antalet sexmän i området.¹⁵⁶ Deras blotta lägre numerär har bidragit till att gruppens exklusivitet ökat.

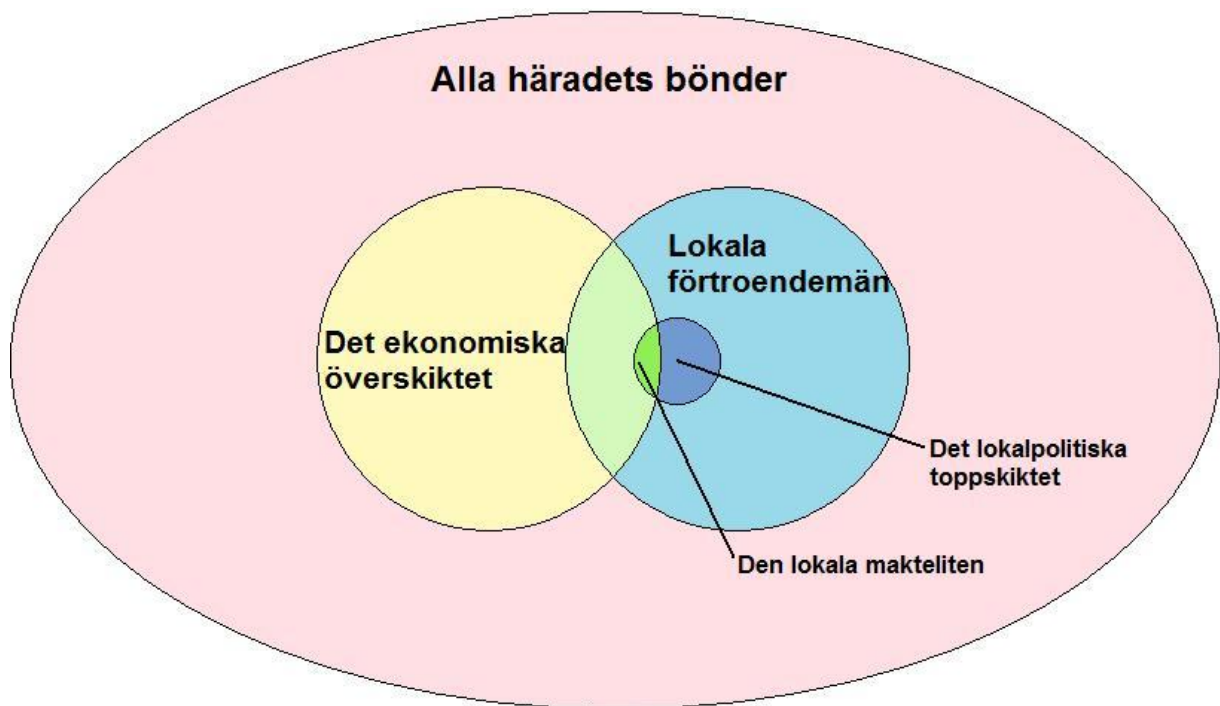
Av de 34 lokala förtroendemän som tillhörde det ekonomiska överskiktet var 47 % skattebönder, 35 % kronobönder och 18 % frälsebönder. Kronobönderna utgör en överraskande stor andel, medan andelen skattebönder är lägre än vad man kunde förvänta sig utifrån Tabell 6 ovan. Förklaringen är att skattegårdarna delats upp i flera hemman i högre utsträckning än krono- och frälsegårdarna. Det har funnits förhållandevis många kronobönder i häradet som brukat hela jordeboksgårdar och kunnat väljas till förtroendemän. Hemmansklyvningen på skattejorden har därmed direkt påverkat vilka aktörer som fått verka på den lokalpolitiska arenan.

Den lokala makteliten

Hur många av det ekonomiska överskiktets bönder var inte bara engagerade som förtroendemän en kortare period utan tillhörde också det lokalpolitiska överskiktet? Eftersom såväl det ekonomiska som det lokalpolitiska överskiktet var små grupper i jämförelse med häradets totala befolkning bör överlappningen mellan dem ha varit mycket liten (se Figur 10).

det ekonomiska överskiktet. Generellt sett var det vanligare att bönder från det ekonomiska överskiktet engagerade sig som förtroendemän tidigare under undersökningsperioden, vilket visades i föregående avsnitt.

¹⁵⁶ I Visnums härad fanns vid varje undersökningsår i allmänhet tolv nämndemän. I varje församling i området fanns det samtidigt två kyrkvårdar och sex sexmän. Det innebär att det vid en given tidpunkt funnits 8–10 kyrkvårdar i området, men så mycket som 24–30 sexmän.

Figur 10. Modell visande överlappningen mellan det ekonomiska överskiktet, de lokala förtroendemännen och det lokalpolitiska toppskiktet.

Och så var det mycket riktigt: under hela den undersökta nittioårsperioden ingick inte fler än elva män i såväl det ekonomiska som det lokalpolitiska överskiktet. Av dessa innehade samtliga utom en sina respektive ämbeten i över 20 års tid. Fyra av de elva männen innehade dessutom mer än en förtroendemannapost. Det är knappast en överdrift att påstå att dessa män skilt sig så mycket från de övriga bönderna i häradet att det är befogat att tala om en lokal maktelit. Inte bara har de haft tillgång till ekonomiska resurser långt större än normalt, utan de har också under en stor del av livet engagerat sig i den lokala politiken på ett sätt som gjort att deras liv väsentligen har skilt sig åt från den vanlige bondens.

Av bönderna inom den lokala makteliten var åtta skattebönder, två kronbönder och bara en frälsebonde. Huvuddelen av den lokala makteliten var aktiva under periodens första hälft. Efter 1670 finns bara tre bönder som tillhörde både det ekonomiska och det politiska överskiktet och efter 1700 bara en. Under 1640-talet var det däremot inte färre än sju män som både brukade en hel jordeboksgård och antingen innehade flera förtroendemannämbeten eller kom att inneha dem under mer än 20 års tid. Under 1640-talet, men också under omkringliggande decennier, har flera mycket förmögna bönder i Visnum valt att engagera sig inom lokalpolitiken, företrädesvis som nämndemän. Orsaken till detta är okänd, men resultatet har blivit att mycket av den lokala makten, både den politiska och den ekonomiska, har samlats på några få personer, en väl avgränsad grupp av storbönder som bör ha haft

mycket att säga till om i lokalsamhället. 1600-talsbonden Nils Ingvarsson i Långerud, som först var sexman och sedan blev nämndeman och tjänade som kyrkvård i 25 år samtidigt som han innehade ett helt skattehemman, bör stå sig väl i en jämförelse med senare seklers storbönder.

Sammanfattning

I den ovanstående undersökningen av de lokala förtroendemännen i Visnums härad 1629–1718 är ett framträdande resultat den viktiga roll som de självägande bönderna spelade.¹⁵⁷ Trots att endast hälften av häradets gårdar var av skattenatur så utgjordes mer än två tredjedelar av såväl nämndemän som sexmän och kyrkvårdar av skattebönder. Skatteböndernas framträdande lokalpolitiska position understryks ytterligare av att de fullständigt monopoliserade uppgiften som häradets riksdagsmän. Frälse- och kronobönderna var klart underrepresenterade bland de lokala förtroendemännen. Endast en fjärdedel av nämndemännen var frälsebönder, medan kronobönderna spelade en mer framträdande roll inom kyrkan än i häradsnämnden.

Det lokalpolitiska toppskiktet, definierat som de individer som tjänat inom mer än en förtroendemannasyssla eller som tjänat som förtroendemän i mer än 20 års tid, var en relativt liten grupp. Gruppens ringa antal innebär en stor exklusivitet: det var inte vem som helst som kom att ingå i det lokalpolitiska toppskiktet. Återigen är skattebönderna starkt överrepresenterade: hela 80 % av bönderna i det lokalpolitiska toppskiktet ägde själva jorden de brukade.

Det lokala ekonomiska överskiktet, som undersöktes redan i kapitel 3, var under i princip hela undersökningsperioden engagerade inom lokalpolitiken. Efter 1690-talet försvinner dock de rikaste böndernas engagemang från kyrkan, och sexmannaämbetet framstår under hela perioden som det minst attraktiva ämbetet för de rikaste bönderna. Trots att såväl det ekonomiska som det lokalpolitiska överskiktet var små grupper av män förekom ändå en viss överlappning mellan grupperna, särskilt under vissa perioder. Häradets allra rikaste bönder valde i viss utsträckning att engagera sig i avsevärda politiska karriärer. Här är det befogat att

¹⁵⁷ I undersökningen ingår sammanlagt 85 nämndemän, 150 sexmän, 31 kyrkvårdar och 13 riksdagsmän. Detta motsvarar samtliga nämndemän som tjänstgjorde perioden, medan för de övriga grupperna endast en del av förtroendemännen är kända på grund av luckor i källmaterialet.

tala om storbönder, inte bara rikare än sina grannar utan också aktiva på flera olika lokala politiska arenor.

Det är dock viktigt att komma ihåg att inte alla lokala förtroendemän var ekonomiskt välmående. Mer än var fjärde förtroendeman brukade mindre jord än vad den genomsnittlige häradsbonden någonsin kom att göra under undersökningsperioden. En inte alls försumbar andel av de lokala förtroendemännen var fattigare än genomsnittet. Det var dock bara – med något enstaka undantag – bönder som valdes till förtroendemän. Torpare, inhyses, soldater och andra mer eller mindre jordlösa grupper stod helt utanför lokalpolitiken.

Kapitel 5 – Stormaktstida bönder

Att inte alla bönder i Visnums härad under 1600- och början av 1700-talet var lika rika är knappast ett resultat som väcker förvåning. Precis som tidigare undersökningar av andra områden och tidsperioder visat så var ”det gamla bondesamhället” – i den mån uttrycket överhuvudtaget bör användas – inte ett samhälle som bestod av jämfattiga bönder. Tvärtom var de ekonomiska skillnaderna mellan bönderna påtagliga och de rikaste bönderna brukade gårdar mångdubbelt större än de fattigastes.

Studien av hur böndernas mantalsinnehav i Visnum förändrades mellan 1629 och 1718 avslöjar också att de ekonomiska skillnaderna mellan bönderna inte var statiska utan varierade under periodens gång. De ekonomiska gradskillnader som fanns mellan bönderna vid undersökningens början kom med tiden att växa och hade 1718 omvandlats till oöverstigliga ekonomiska klyftor. Skillnaden mellan rika och fattiga bönder accentuerades. Samtidigt fanns genomgående en trend att böndernas hemman blev allt mindre. I mantal uttryckt närapå halverades den genomsnittliga hemmansstorleken mellan 1629 och 1718, från $\frac{1}{2}$ till $\frac{1}{4}$ mantal. Orsaken till detta var en mycket snabb folkökning i området.¹⁵⁸ Detta innebär att om inte överskottet från jordbruksproduktionen per mantal fördubblades under perioden, vilket framstår som otroligt, så var häradets bönder fattigare vid Karl XII:s död än deras förfäder varit under Gustaf Adolf.

Folkökningen ledde emellertid inte bara till hemmansklyvning utan också till att en växande del av befolkningen kom att leva som ”jordlösa”. De var med andra ord beroende av något annat än rent jordbruk för sin huvudsakliga försörjning. Lokalbefolkningen i Visnums härad utökade sin verksamhetsfär under 1600-talet bland annat genom smidesproduktion vid de ny-anlagda brukena. Samhället blev mer ekonomiskt komplext, men också mer skiktat.

Man måste emellertid komma ihåg att inte bara hur mycket jord bonden brukade var väsentligt för hans ekonomiska ställning, utan också vilken typ av jord det rörde sig om. Om en bondes gård var skatte-, krono- eller frälsejord avgjorde bondens rättsliga ställning på en rad viktiga punkter. Det var i normalfallet endast skattebonden som hade ärftlig besittningsrätt till sin jord. Framför allt var det därför skattegårdarna, åtminstone de största, som kom att delas upp på flera brukare genom hemmansklyvning. Skattebönderna kunde nämligen mycket friare än sina ståndsbröder på krono- och frälsegårdarna själva välja att dela upp sin jord på

¹⁵⁸ Folkökningen antyds framför allt av det kraftigt ökade antalet beskattade hushåll, se Palm 2000 s. 97.

flera brukare.¹⁵⁹ Dessutom ledde troligen den börda som utlösen av medarvingarna innebar ofta till att jorden splittrades då skattebonden inte hade råd att betala alla sina syskon för deras arvslotter.¹⁶⁰ De flesta odelade helgårdsgårdarna var därför mot slutet av undersökningen av krono- eller frälsenatur. Övriga visar studien av Visnum att det förekom att också dessa brukades av flera på varandra följande generationer inom samma släkt. Trots att krono- och frälsebönderna inte varit självägande har en del av dem ändå kunnat utgöra ett häradets ekonomiskt överskikt, vilket ägt bestånd också över tid.

De olika jordnaturerna innebar också skilda möjligheter att engagera sig lokalpolitiskt. Tydligast är detta i fallet med riksdagsmännen, som inte kunde utses bland frälsebönderna. I Visnums härad var i praktiken också kronobönderna uteslutna: det var enbart självägande bönder som representerade häradet i riksdagen. Skattebönderna spelade huvudrollen också inom de andra i uppsatsen undersökta lokalpolitiska områdena. Såväl inom kyrkan (som sexmän och kyrkvårdar) som på tinget (som nämndemän) var skattebönderna överrepresenterade i förhållande till deras andel av häradets bönder. Undantaget utgörs av Visnums-Kils socken, som var mycket rik på frälsejord. Från Visnums-Kil valdes istället nästan uteslutande frälsebönder till nämndemän. Stora skillnader har kunnat förekomma också mellan grannsocknar i ett och samma härad. Bönderna i en socken har oftast valt representanter som kommit från gårdar av samma jordnatur som de själva. Det var med andra ord viktigt då en nämndeman utsågs vilken typ av gård han brukade.

I tidigare forskning har hävdats att det faktum att det var de mer välbärgade bönderna som utsågs till nämndemän är så väl känt att det inte behöver beläggas vidare.¹⁶¹ Undersökningen av förtroendemännen (sexmännen, kyrkvårdarna och nämndemännen) i Visnums härad visar att detta är en sanning med modifikation. Förhållandet är sant såtillvida att de lokala förtroendemännen i genomsnitt under största delen av perioden var mer förmögna än den typiske häradsbonden. Rikare bönder har således gynnats vid utnämmandet av nya förtroende-

¹⁵⁹ Det fanns visserligen begränsningar i lagen också rörande hur skattehemman fick delas upp. Staten ville bland annat undvika att alltför små hemman uppkom, eftersom hemman som inte kunde försörja en bonde och hans familj också innebar uteblivna skatteintäkter, se Enequist 1937 s. 68. Herlitz 1974 s. 162 f. beskriver en förordning från 1684 om begränsningar i hemmansklyvningen. Regionala undantag fanns dock bland annat för Bergslagen och Värmland, se Hannerberg 1971 s. 38. Också i Herlitz studie (av Skaraborgs län) finner han en högre hemmansklyvning på skatte- och kronojorden än frälsegårdarna. Han förklarar detta med arvssedvänjor och högre inblandning från jordägarnas sida, se Herlitz 1974 s. 190.

¹⁶⁰ Lindström 2008 s. 211.

¹⁶¹ Harnesk 2000 s. 197. De studier som Harnesk hänvisar till (liksom Harnesks egen undersökning) behandlar alla ett betydligt mindre antal förtroendemän än vad som undersöks i denna uppsats.

män, även om det inte går att fastslå om det beror på att bondekollektivet har föredragit rikare män framför fattigare, eller att rikare bönder har varit mer benägna att engagera sig lokalpolitiskt.¹⁶² Troligen ligger verkligheten i en kombination av de bägge faktorerna: rika bönder ville engagera sig och de fick också möjlighet därtill. I vilket fall så står slutsatsen klar: de stormaktstida bönderna i Visnums härad har vid valen av förtroendemän omvandlat ekonomiska skillnader till sociala maktrelationer.¹⁶³ Men en ännu viktigare roll tycks förtroendemännens gårds jordnatur ha spelat vid valet. Det är med andra ord minst lika berättigat att påstå att bönderna i det stormaktstida Sverige har omvandlat också skillnader i rättslig status till sociala maktrelationer.

Nu är emellertid sanningen inte så enkel som att förtroendemannaskaran inte förändrades trots att samhället kring den gjorde det. De täta nedslagen i 1600-talets källmaterial låter oss följa en utveckling där de ekonomiska skillnaderna mellan förtroendemännen och häradets övriga bönder successivt minskar. I synnerhet är detta fallet med de kyrkliga förtroendemännen. Häradets rikaste bönder engagerades varken som sexmän eller som kyrkvårdar efter 1690-talet. Dessutom var det uppemot en tredjedel av såväl nämndemännen som förtroendemännen i stort som var fattigare än den genomsnittlige häradsbonden, knappast en försumbar andel. Det är med andra ord inte alls ett välgrundat faktum att det var mer välbärgade bönder som utsågs till bland annat nämndemän. Tvärtom måste nämndemännen, liksom de andra grupperna av lokala förtroendemännen, uppfattas som ekonomiskt heterogena, inte alls utsedda *enbart* på förutsättningen att de hade de största tillgångarna.

Hur relaterar då undersökningens resultat till den beskrivning av det förkapitalistiska samhället som innefattas i begreppet *Kommunalisering*, det vill säga att alla bönder i lokalsamhället hade samma teoretiska rätt att få verka som dess företrädare i egenskap av valda förtroendemän?¹⁶⁴ Som beskrivning av det stormaktstida Visnum visar sig begreppet inte alls fungera bra. Även om också fattigare bönder ”fick chansen” att verka som förtroendemän var dock det vanliga att förmögenhetsskillnaderna spelade in. En fattig bonde har inte haft tillnärmelsevis lika stora möjligheter till lokalpolitiskt engagemang som hans rikare ståndsbroder. En riktig teoretisk modell av det förkapitalistiska agrarsamhällets lokalpolitiska

¹⁶² Lindström 2008 s. 183, menar att hans studie (som når liknande resultat) visar att bönderna själva brydde sig om vem som var rik eller inte då förtroendemän skulle utses. Detta är riktigt endast om vi förutsätter att inte de rikare bönderna själva varit mer benägna att själva aktivt verka för att få bli en del av den lokalpolitiska sfären.

¹⁶³ Jämför Lindström 2008 s. 201.

¹⁶⁴ Blickle 1989.

system måste därför ta hänsyn till de väl utvecklade ekonomiska skillnaderna mellan bönderna. Endast genom att greppa sambandet mellan ekonomiska och sociala skillnader kan det förkapitalistiska agrarsamhällets inre dynamik förstås fullt ut.

Varför också fattigare bönder utsetts till förtroendemän kan naturligtvis inte förklaras av ekonomiska faktorer. Tidigare forskning har snuddat vid problematiken och då oftast landat i det närmast självklara påståendet att också individernas personliga egenskaper bör ha spelat roll.¹⁶⁵ Problemet är att det ofta är svårt att belägga i källmaterialet vilka personliga egenskaper som värderades högt av bönderna, och ännu svårare att finna på vilka premisser en specifik förtroendeman utsetts. Ett exempel kan dock ges i detta sammanhang. 1690 skulle bönderna i Visnums-Kils församling utse en ny kyrkvård efter den avgående Jon Olofsson i Backa och ville då välja dennes son Olof Jonsson.¹⁶⁶ Kyrkoherden menade att detta var ”liksom misstänkt” eftersom Olof var nära släkt med den andre kyrkvärden. Församlingen tyckte dock att detta inte utgjorde något problem och framhöll istället Olofs goda egenskaper: han var ung, han kunde skriva och han bodde dessutom nära kyrkan. Att han tillhörde det ekonomiska överskiktet i häradet (han tog över bruket av den hela kronogården efter fadern just vid denna tid) framfördes däremot inte som skäl. Exemplet visar att personliga egenskaper, för de mesta osynliga i källmaterialet, och inte ekonomiskt välstånd antagligen ofta har spelat en väsentlig roll då de lokala förtroendemännen valts.

Slutligen har det blivit dags att återvända dit där vi startade resan genom det stormaktstida Visnum, nämligen hos häradsdomaren Björn Folkesson i Väglösa. Till de yttre ekonomiska omständigheterna var han långt ifrån unik: då han valdes till nämndeman 1657 var han ännu ung och hade just övertagit bruket av fädernegården, ett halvt skattehemman. Detta undersökningsår visar mantalslängderna att mer än 40 % av häradets bönder fortfarande brukade lika stora eller större hemman än Björn, i mantal mätt. Att han var skattebonde bör ha hjälpt honom att bli vald till nämndeman, eftersom skattebönder var överrepresenterade i nämnden. Det är emellertid inte alls en tillräcklig förklaring till varför Björn valdes, eftersom han var långt ifrån den ende skattebonden i Visnums härad. Den ekonomiska ställningen är inte en fullt tillfredställande förklaring till varför Björn utsågs till nämndeman.

¹⁶⁵ Exempelvis menar Lindström 2008 s. 196, att även om innehavet av ett förtroendemannaämbete kanske inte var ett tecken på status i lokalsamhället, så bör det åtminstone ha varit ett tecken på tillit. Peter Blickle och Eva Österberg menar att ”respekt och vältalighet var viktigare egenskaper än förmögenhet” vid val av riksdagsmän, se Blickle 1997 s. 124 (min översättning).

¹⁶⁶ Sockenstämmoprotokoll, annandag pingst (9/6) 1690, i Visnums-Kils LI:1 opag., Visnums-Kils kyrkoarkiv, Värmlandsarkiv.

Viktigare då Björn valdes till nämndeman var troligen att hans far, som tidigare varit nämndeman i långt över tjugo års tid, nu avgick i samband med att han var häradets representant till ständermötet i Arboga. Björn kan därför ha uppfattats, kanske direkt på uppmaning från fadern, som en naturlig efterträdare. Även om det finns många exempel, både från Visnums härad som från tidigare forskning, på hur nämndemannaämbetet gick i arv från far till son, så är emellertid heller inte den förklaringen tillräcklig. Det fanns nämligen otaliga nämndemän som avgick utan att ersättas av sina söner.

Vill man ha förklaringen till varför Björn utsågs så kommer man inte ifrån att personliga egenskaper har spelat in. Han måste ha haft en vilja att engagera sig inom lokalpolitiken och dessutom tyckt om att vara engagerad, annars hade han knappast valt att tjänstgöra så länge som nämndeman, kyrkvärd, riksdagsman och dessutom häradsdomare. Med tiden kom också Björns relativa ekonomiska ställning att förbättras: medan mängder av hemman klövs och delades upp på mindre enheter under 1600-talets andra hälft brukade Björn samma hemman och samma jord i närmare ett halvt sekel. Vid sitt frånfälle var han därför rikare än åtminstone fyra femtedelar av häradets bönder.

Men sådana personliga egenskaper som tillit eller förtroende är mycket svåra att komma åt i 1600-talets knappa källmaterial. Juldagsmorgon 1689 syntes en komet över himlen i Rudskoga och somliga i församlingen ansåg att det var en drake.¹⁶⁷ ”Synnerligen bekände ock domaren Björn i Væglösa detta.” För prästen, som inte riktigt visste vad han skulle tro, vägde Björn Folkessons ord tungt. Åtminstone i denna fråga har prästen satt sin tillit till Björns berättelse, och Björn har alltså åtnjutit ett visst förtroende. Å andra sidan är det svårt att veta vad som är orsak och verkan – utsågs Björn till nämndeman 1657 för att han redan då åtnjöt stort förtroende i lokalsamhället, eller var prästens förtroende för Björns ord 1689 en effekt av hans redan då mer än 30 år långa politiska engagemang?

Det faktum att det inte går att med säkerhet bestämma orsaken till varför en enskild individ utsågs till förtroendeman gör inte att studien av förtroendemännens jordnaturer och deras relativa ekonomiska ställning blir mindre intressant. Att de lokala förtroendemännen var genomsnittligt rikare än häradets övriga bönder är knappast en slump, utan pekar på att inte bara personliga egenskaper utan också ekonomiska skillnader haft betydelse för vilka förtroendemän som utsetts. Detta leder oss till den sista viktiga observationen av det

¹⁶⁷ ”Märkliga händelser” i Rudskoga C:1 s. 85, Rudskoga kyrkoarkiv, Värmlandsarkiv.

stormaktstida Visnum: det fanns bönder i lokalsamhället som inte var framstående enbart ekonomiskt eller lokalpolitiskt utan framgångsrikt lyckats kombinera de bägge maktsfärerna. Vissa bönder har således kunnat räkna sig såväl till häradets ekonomiska som politiska överskikt. Tillhörigheten till överskikten har i vissa fall endast varit temporär, men i andra fall varat en avsevärd tid och i åter andra fall bestått också över generationsväxlingar. Det är med andra ord till och med berättigat att tala om en bondesamhällets elit redan under 1600-talet, storbönder vars liv varit väsentligen annorlunda i jämförelse med den vanlige bondens. Den ekonomiska och den politiska sfären var nära sammankopplade i det stormaktstida agrarsamhället.

Bilaga – I mantal mätt: mantalet och åkrarna

Bakgrund

Grunden för alla jämförelser av den ekonomiska skiktningen i denna uppsats bygger på skatteenheten *mantal*. Det är därför av högsta vikt att försöka fastställa om mantalet verkligen kan användas för att approximera böndernas förmögenhet. En gårds mantalsstorlek grundades på en bedömning av gårdens förmåga att betala skatt, men hur väl stämde denna uppskattning med gårdens faktiska produktionskapacitet? I föreliggande kapitel undersöks hur väl mantalet motsvarar jordeboksgårdens åkerareal, i tunnland mätt. En gårds rikedomar bestod naturligtvis av mer än åkermark, men åkrarna måste ändå i allra flesta fall ha utgjort grunden för bondehushållens ekonomi under 1600-talet. Om gårdarnas skatteförmåga approximeras av deras åkerareal fås ett mått som är direkt jämförbart med deras mantalsstorlek. Flera intressanta frågor kan då ställas, nämligen om kopplingen mellan mantalet och åkerarealen skiljer sig mellan gårdar av olika jordnatur, om mantalets storlek varierar mellan olika geografiska områden och om korrelationen mellan mantal och areal förändras under 1600-talets gång.

Mantalet är till sin natur inte någon idealisk enhet för mätning av förmögenhetsskillnader eftersom det var ett trubbigt mått som grovt indelade gårdarna efter deras skattekraft i hela, halva, fjärdedelar och åttondelar.¹⁶⁸ Antagligen är det på grund av att det är ett så grovt mått som tidigare forskare har avstått från att mäta förmögenhetsskillnader under 1600-talet med hjälp av mantalet. Det finns därför inga större tidigare undersökningar som utrett sambandet mellan mantalet och åkerarealen. En mindre undersökning, som bara omfattar hemman från en socken, har dock indikerat ett positivt samband mellan gårdarnas mantalsstorlek och hur mycket utsäde de hade.¹⁶⁹ Spridningen inom varje mantalsgrupp, vilken inte redovisas

¹⁶⁸ Det finns också exempel på gårdar av andra storlekar, till exempel mycket små jordeboksgårdar skattlagda för $\frac{1}{16}$ mantal, eller hemman som skattade för $\frac{2}{3}$ eller $\frac{1}{3}$. I Visnums härad förekommer dock varken gårdar om $\frac{1}{16}$ eller $\frac{2}{3}$ mantal, däremot ett mindre antal gårdar om $\frac{1}{3}$ mantal. Mantalets koppling till gårdens storlek var inte självklar ens under 1700-talet, se redogörelse i Herlitz 1974 s. 197.

¹⁶⁹ Palm 1993 s. 206.

explicit, var dock stors. I undersökningen visades också att det fanns stora skillnader i mängd utsäde mellan gårdar av samma mantalsstorlek men av olika jordnatur.¹⁷⁰

Även om en mindre undersökning har gjorts tidigare så är flera viktiga frågor rörande mantalet obesvarade. Dels behöver större områden undersökas för att ge resultaten en större allmängiltighet, dels saknas ännu jämförelser såväl mellan skilda regioner i Sverige som över tid. Följande undersökning är ett försök att råda bot på dessa luckor i forskningsläget och därigenom bygga en empirisk grund för hur mantalet används som förmögenhetsmätare tidigare i uppsatsen.

Metod och källmaterial

Det fylligaste källmaterialet för uppgifter om åkerarealen under 1600-talets första hälft utgörs av kartor samlade i så kallade geometriska jordeböcker. De geometriska jordeböckerna började upprättas av lantmätare från 1630-talet och fram till omkring 1650. De består av kartor över byar och gårdar med uppgifter om storleken på deras åkrar och ängar.¹⁷¹ I ett internationellt perspektiv är de svenska kartsamlingarna tämligen unika, främst på grund av sitt stora omfång, men också på grund av sina noggranna uppgifter.¹⁷² Kartornas uppgifter om åkrarnas arealer har fått gott betyg i tidigare forskning, i synnerhet vad gäller kartor upprättade efter 1635 då en ny lantmäteriinstruktion bland annat standardiserade tunnlandets storlek och mätstavens längd.¹⁷³

Efter omkring 1650 upprättades inte längre några geometriska kartor av lantmätare fram till en bit in på 1680-talet, då de åter började efterfrågas som en följd av reduktionen.¹⁷⁴ Dessa yngre kartor upprättades inte på samma sätt som de tidigare för stora områden och de bands heller inte in tillsammans i större volymer. Källmaterialet består istället av en mängd enskilda akter i lantmäterimyndigheternas arkiv. För att kunna följa mantalets utveckling över tid har arealuppgifter från båda dessa källtyper använts i studien, det vill säga såväl kartor från 1600-talets första hälft som yngre kartor från omkring sekelskiftet 1700, närmare bestämt perioden 1688–1710.

¹⁷⁰ Skillnaden i avkastning mellan olika jordnaturer ledde också till stora skillnader i årlig ränta, se Herlitz 1974 s. 63, 139, 145; Ågren 1964 s. 58 f.

¹⁷¹ Palm 1993 s. 209f.; Johnsson 1965 s. 36.

¹⁷² Baigent 1990 s. 68.

¹⁷³ Palm 1993 s. 210; Johnsson 1965 s. 18; Baigent 1990 s. 63.

¹⁷⁴ Johnsson 1965 s. 36.

I undersökningen ingår uppgifter om mantal och åkerarealer från fyra olika områden, vardera omfattande ett härad.¹⁷⁵ Bakom urvalet av undersökningsområden ligger delvis ett försök att åstadkomma en viss geografisk spridning, delvis är det styrt av vilka områden det finns ett lämpligt bevarat källmaterial från. De undersökta områdena har alla karterats i en geometrisk jordebok under förra halvan av 1600-talet.¹⁷⁶

Fördelningen av gårdarna i det undersökta källmaterialet på de olika undersökningsområdena respektive olika jordnaturer visas nedan i Tabell 7. Tabellen skall läsas vågrätt, så att procentandelarna som står i exempelvis de gråa kolonnerna på samma rad tillsammans visar sammansättningen av gårdar under den tidiga undersökningsperioden. Det totala antalet observationer utgörs av uppgifter om lite drygt 1100 gårdar, varav dock bara lite drygt 170 stycken från den senare perioden, 1688–1710. Detta beror på att källmaterialet är mycket mindre än för den tidigare perioden, trots vissa kompletteringar genom utvidgande av undersökningsområdet.¹⁷⁷

Tabell 7. Andel gårdar av olika jordnaturer i de olika undersökningsområdena.

	1635/1644	1688/1710	1635/1644	1688/1710	1635/1644	1688/1710
	skatte	skatte	krono	krono	frälse	frälse
Södermanland	40 %	17 %	56 %	50 %	5 %	33 %
Värmland	98 %	53 %	2 %	33 %	0 %	14 %
Västergötland	42 %	–	49 %	–	9 %	–
Östergötland	13 %	11 %	62 %	64 %	25 %	25 %

Anmärkning: Det faktiska antalet undersökta gårdar är för den tidiga undersökningsperioden i Södermanland 169, Värmland 258, Västergötland 241 och Östergötland 290; för den senare perioden är motsvarande antal 64, 36, 0 samt 73. Källa: Geometrisk jordebok C4, Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA), RA; Geometrisk jordebok O2, LSA, RA; Geometrisk jordebok R4, LSA, RA; Geometrisk jordebok D5, LSA, RA; Jordebok Södermanlands län 1636, Kammararkivet, RA; diverse akter för de undersökta häraderna 1688–1710 i Lantmäterimyndigheternas arkiv, Härnösands landsarkiv.

De fyra olika undersökningsområdena hade olika sammansättning av jordnaturer, vilket är en aspekt av den geografiska variabeln. Under den tidiga undersökningsperioden avviker

¹⁷⁵ Närmare bestämt Villåttinge härad i Södermanland, Nordmarks härad i Värmland, Ås härad i Västergötland och Aska härad i Östergötland.

¹⁷⁶ Det finns också många områden beskrivna i geometriska jordeböcker som däremot inte gått att undersöka på grund av att kartorna saknar uppgifter om en eller flera av variabelerna jordnatur, mantalsstorlek och åkerareal. Detta krav diskvalificerade bland annat områden i Västergötland, där man inte använt mantalet som mått på gårdarnas skattekraft. Istället har man använt ett annat mått, smörräntan. För ett av de undersökta områdena, Villåttinge härad i Södermanland, saknades uppgifter om jordnatur på ungefär 25 % av kartorna. Dessa har därför kompletterats med uppgifter från 1636 års jordebok.

¹⁷⁷ Från Ås härad i Västergötland finns inget källmaterial alls bevarat och har heller inte kunnat kompletteras med uppgifter från något annat närliggande härad. Nordmarks härad i Värmland har mycket få uppgifter och har därför kompletterats med källmaterial från Visnums härad, vilket gör att hemman av annan jordnatur än skatte tillförs också det undersökningsområdet.

Värmland¹⁷⁸ starkt från de övriga områdena genom att i princip enbart redovisa skattejord, vilket till stor del avspeglar jordnaturernas reella fördelning i området.¹⁷⁹ Också under den senare perioden är skattejorden vanligast förekommande i Värmland, men inte alls i lika dominerande utsträckning som tidigare.

För tre av de fyra undersökta områdena innehåller källmaterialet knappast några uppgifter om frälsegårdar över huvud taget, vilket beror på att lantmäteriinstruktionen 1635 stadgade att främst krono- och skattejord skulle uppmätas, men däremot inte frälsegårdar.¹⁸⁰ De uppgifter som ändå förekommer i materialet från Södermanland och Västergötland är i princip utslutande frälsegårdar som legat i samma by som gårdar av annan jordnatur och vars åkerarealer därför har kunnat bestämmas.¹⁸¹ Under den senare perioden, efter reduktionen, förekommer däremot också frälsegårdar i en högre utsträckning i källmaterialet. På grund av den ovan uppmärksammade relativa ringa mängden källmaterial överlag för den senare perioden relativt den tidigare är det totala urvalet vad gäller frälsegårdar trots detta litet. Urvalet är dock stort nog, åtminstone för Östergötlands del, för att det skall vara möjligt att dra slutsatser kring eventuella förändringar över tid i sambandet mellan mantal och åkerareal, också vad gäller frälsejorden.

Resultat

Genomsnittlig areal

I Tabell 8 nedan redovisas medianvärdet över åkerns areal, i tunnland, hos de undersökta gårdarna under den tidigare undersökningsperioden, uppdelat per jordnatur och undersökningsområde. I Tabell 9 följer sedan en redovisning av den totala spridningen mellan det största och det minsta värdet inom varje mantalsgrupp och jordnatur. Med hjälp av dessa uppgifter kan information om såväl skillnader mellan olika jordnatur som mellan olika geografiska områden utvinnas.

¹⁷⁸ I det följande avses med landskapsnamnen, liksom i Tabell 7, respektive undersökningsområde.

¹⁷⁹ Österberg 1977 s. 184.

¹⁸⁰ Johnsson 1965 s. 11.

¹⁸¹ I dessa fall har en indirekt metod använts för att kunna avgöra storleken hos frälsegårdarnas åkrar. I och med att lantmätaren ofta anger byns totala åkerareal tillsammans med uppgifterna om de ofrälse gårdarnas arealer, kan också frälsegårdens åkerarealer bestämmas, åtminstone i byar där det inte fanns mer än en frälsegård.

Tabell 8. Medianareal [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1635–1644.

	Södermanland	Värmland	Västergötland	Östergötland
1 mtl skatte	16,9	12,3	9,0	27,5
1 mtl krono	16,0	(9,3)	7,4	19,0
1 mtl frälse	(13,6)	–	6,8	20,0
½ mtl skatte	8,4	8,4	4,8	(18)
½ mtl krono	7,3	(5,6)	4,0	12,0
½ mtl frälse	–	–	(3,75)	(10,0)
¼ mtl skatte	4,5	5,1	(5,0)	–
¼ mtl krono	3,7	–	2,5	3,5
¼ mtl frälse	–	–	(3,6)	–

Anmärkning: Siffror inom parentes bygger på uppgifter om mindre än tio gårdar, ett tankstreck (–) att motsvarande gårdar helt saknas i källmaterialet. Förutom de ovan redovisade mantalsklasserna förekommer enstaka gårdar också av andra storlekar som här utelämnats. Ett undantag är undersökningsområdet i Värmland, där det fanns ett stort antal gårdar om ⅓ mantal. Medianen tunnland åker hos dessa var 6,4 tunnland. Källor: se Tabell 7.

Tabell 9. Spridning av arealer [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1635–1644.

	Södermanland	Värmland	Västergötland	Östergötland
1 mtl skatte	8,8–26,7	6,2–27,3	4,3–18,4	9,0–47,0
1 mtl krono	8,5–23,6	(9,1–10,3)	2,2–12,5	1,8–46,0
1 mtl frälse	(10,5–19,3)	–	3,0–12,5	9,0–59,0
½ mtl skatte	3,5–12,1	4,2–17,0	2,4–5,8	(2,5–35,0)
½ mtl krono	3,8–11,0	(4,7–6,6)	1,9–7,6	4,0–24,0
½ mtl frälse	–	–	(2,6–5,4)	5,3–13,0
¼ mtl skatte	1,5–7,5	1,5–9,8	(1,4–5,0)	–
¼ mtl krono	1,4–7,0	–	1,2–4,3	1,5–7,0
¼ mtl frälse	–	–	–	–

Anmärkning: Värden inom parentes grundas på mindre än tio uppgifter. I undersökningsområdet i Värmland finns också en stor grupp gårdar om ⅓ mantal, vilkas arealer ligger i intervallet 3,3–10,8 tunnland. Källor: se Tabell 7.

Medianvärdena i Tabell 8 visar att gårdarna, oavsett jordnatur, är genomsnittligt större i en högre mantalsklass än i en lägre. Därmed kan en viktig slutsats dras: det finns ett positivt samband mellan en gårds storlek i mantal mätt och dess åkerareal. Det finns dock tydliga skillnader mellan de olika jordnaturerna. I alla fyra undersökningsområdena hade gårdar om ett helt mantal skatte större åkerareal än gårdar om ett helt mantal krono, gårdar om ett halvt mantal skatte större än gårdar om ett halvt mantal krono och så vidare. Också frälsegårdarna (i götalandskapen) är mindre än skattegårdarna och har en storlek liknande kronogårdarnas. Värdena över spridningen i Tabell 9 bekräftar bilden av att skattegårdarna tycks vara större än motsvarande krono- och frälsegårdar, där åtminstone intervallens maxpunkter i de flesta fall är större hos skatte än de andra naturerna.

Sammantaget visar undersökningen att det finns en skillnad i storlek mellan skatte- och kronogårdar inom samma mantalsklass, och detta resultat är oberoende av vilket av de olika geografiska områdena som betraktas. Frälsegårdarna utgör en mindre andel i undersökningen och resultaten rörande dessa bygger därför på ett mindre empiriskt underlag, men för de två områden där deras storlekar har kunnat undersökas följer resultaten kronogårdarnas. I samtliga undersökta områden blir resultatet att skattegårdar i medeltal har haft större åkerarealer än krono- och frälsegårdar under 1600-talets första hälft.

Geografiska skillnader

Om man istället för att granska siffrorna i Tabell 8 och Tabell 9 lodrätt jämför dem vågrätt kan man istället upptäcka stora regionala skillnader mellan undersökningsområdena. Oberoende av gårdarnas jordnatur framträder stora skillnader i hur mycket åker som fanns per mantal. Genomsnittet för gårdar i Östergötland ligger i samtliga kategorier över genomsnittet i de andra områdena, och för till exempel gårdar om ett helt mantal skatte var den odlade arealen tre gånger så stor i undersökningsområdet i Östergötland som i Västergötland. Gårdarna i västgötaområdet hade å andra sidan allra minst genomsnittliga åkerarealer i samtliga klasser där ett tillfredsställande antal gårdar har kunnat undersökas. Områdena i Södermanland och Värmland ligger mellan dessa två ytterligheter, med större jordar i det förstnämnda av de två.

Det finns också skillnader i hur stora variationerna var mellan gårdar av samma mantalsklass inom varje område. Medan de största gårdarna i Östergötland hade mycket större åkrar än motsvarande gårdar i de andra undersökningsområdena så var dock de minsta östgötska gårdarna lika små som de minsta gårdarna i Södermanland. Minst var spridningen i Västergötland, trots att de minsta gårdarna där var mindre än i de andra undersökningsområdena. Förklaringen till de geografiska skillnaderna bör inte vara, som ibland hävdats, att lantmätarna i olika landsändar använt olika långa måttstockar, eftersom alla kartor som använts i studien har tillkommit efter det att lantmäteriförordningarna fastslagit enhetliga mått för hela riket.¹⁸² Snarare kan förklaringar sökas i områdenas olika geografiska förutsättningar. I Värmland och Västergötland kan åkerbruket ha haft en relativt sett mindre central betydelse för hushållens försörjning, vilket i så fall skulle ha beaktats vid skattläggningen. Att olika områden dessutom kan ha varit olika rika framstår dessutom inte som otroligt, det vill säga att det stormaktstida Sverige har varit ekonomiskt skiktat också geografiskt betraktat, något som

¹⁸² Baigent 1990 s. 63.

inte har kunnat undersökas i uppsatsen eftersom den består av en lokalstudie av endast *ett* område.

Uttrycket ”ett mantal på en ort är gott som två på en annan”¹⁸³ kan uppenbarligen användas för att beskriva förhållandena också under 1600-talet. Åkerarealens koppling till mantalet är uppenbarligen en storhet med rumslig variation.¹⁸⁴ Det går därför inte att använda mantalet för att göra jämförelser mellan olika geografiska områden – en sådan jämförelse skulle ju resultera i att västgötabönder som brukade gårdar om ett helt mantal ansågs vara lika förmögna som östgötabönder, trots att de senare haft tre gånger så stora åkrar. Slutsatsen är viktig: den innebär att en lokalstudie är det enda möjliga tillvägagångssättet då man vill använda mantalet som förmögenhetsmätare under 1600-talet.

Sekelskiftet 1700

Det är också av vikt att undersöka om kopplingen mellan mantalet och åkerarealen försämras under 1600-talets gång, vilket skulle innebära att resultaten från den senare delen av uppsatsens undersökningsperiod blir mer osäkra än de tidigare. För att göra detta måste det senare kartmaterialet, från åren 1688–1710, användas. Antalet använda kartor är på grund av källmaterialets beskaffenhet mindre än i den tidigare undersökningen, bland annat genom att ett av de fyra undersökningsområdena helt faller bort. Resultaten presenteras här nedanför i Tabell 10 och Tabell 11.

¹⁸³ Ågren 1964 s. 46.

¹⁸⁴ Detsamma visar Herlitz 1974 s. 210–224 gäller under storskiftets tid, det vill säga den senare delen av 1700-talet.

Tabell 10. Medianareal [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1688–1710.

	Södermanland	Värmland	Östergötland
1 mtl skatte	(19,8)	14,5	(41,8)
1 mtl krono	18,0	(16,0)	30,3
1 mtl frälse	17,7	(8,2)	(20,6)
½ mtl skatte	(8,6)	(10,1)	(5,7)
½ mtl krono	(10,9)	(13,0)	(19,0)
½ mtl frälse	(9,7)	–	(15,2)
¼ mtl skatte	(5,9)	(5,1)	–
¼ mtl krono	5,3	(4,3)	(10,8)
¼ mtl frälse	(5,5)	(2,2)	(5,4)

Anmärkning: Värden som grundas på uppgifter från färre än tio gårdar har satts inom parentes. Enstaka gårdar av andra mantalsklasser har uteslutits. Källor: se Tabell 7.

Tabell 11. Spridning av arealer [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1688–1710.

	Södermanland	Värmland	Östergötland
1 mtl skatte	(17,5–42,1)	10,5–25,0	(13,3–52,3)
1 mtl krono	10,1–23,5	(11,0–23,3)	14,9–56,4
1 mtl frälse	14,3–20,3	(6,2–19,0)	(15,9–40,9)
½ mtl skatte	–	(4,0–14,0)	(5,1–6,3)
½ mtl krono	(9,1–11,2)	(4,0–14,0)	(8,2–26,2)
½ mtl frälse	(7,8–9,0)	–	(13,3–24,8)
¼ mtl skatte	(4,9–6,8)	(3,3–7,0)	–
¼ mtl krono	2,8–10,9	(2,8–6,5)	(3,4–17,2)
¼ mtl frälse	(4,4–6,5)	–	(3,9–5,4)

Anmärkning: Värden inom parentes baseras på färre än tio observationer. Enstaka gårdar av andra mantalsklasser har uteslutits. Källor: se Tabell 7.

Om man jämför medianen av åkerarealen från sekelskiftet 1700 med de från förra halvan av 1600-talet så visar värdena att den odlade arealen i allmänhet har ökat. Det tycks inte finnas någon större skillnad i ökningsgrad mellan de olika jordnatureerna, utan arealökningarna gäller båda skatte-, krono- och frälsejord. Skattegårdarna är dock inte arealmässigt störst, vilket var fallet i undersökningen av den tidigare perioden, utan kronogårdarna är istället genomsnittligt större i flera mantalsklasser och områden. (Det bör dock åter betonas att det källmässiga underlaget här är litet, så att alltför stor vikt inte får läggas vid detta resultat.)

Även om åkerarealen ökade under 1600-talet så försämras inte sambandet mellan mantal och odlad areal. De negativa effekter som nyodlingen kan ha haft för korrelationen mellan

mantalet och åkerarealen tas i en del fall ut av *förmedlingar* av gårdar.¹⁸⁵ Även om de olika mantalsklasserna åkerarealsintervall överlappar så är överlappningen inte större än under den tidigare undersökningsperioden. Mantalet tycks generellt sett inte bli en sämre förmögenhetsmätare med tiden och därmed är uppsatsens resultat från den senare delen av undersökningsperioden lika säkra som de från 1600-talets tidigare hälft.

Mantalet som förmögenhetsmätare

De redovisade resultaten ovan visar att det finns ett positivt samband mellan en jordeboksgårds storlek i mantal och dess åkerareal. Med förutsättningen att åkerarealen är en god approximation av bondens totala förmögenhet, vilket bör vara fallet åtminstone i områden där spannmålsodlingen var basen i den lokala ekonomin, kan alltså mantalet användas för att mäta böndernas förmögenhet. Genom mantalet får vi en möjlighet att mäta förmögenhet och ekonomisk skiktning i det svenska lokalsamhället under 1600-talet, en period då det saknas andra typer av lämpligt källmaterial.

Som vi såg ovan kan mantalet emellertid inte förutsättningslöst användas som förmögenhetsmätare. Det är inte ett mått som lämpar sig för jämförelser mellan olika geografiska områden, eftersom det har funnits stora skillnader hur stora åkerarealer som gått på ett mantal. Också inom ett och samma område finns en spännvidd inom varje mantalsklass, bland annat eftersom gårdar av olika jordnatur har haft olika stora åkrar. Främst är det skattegårdarna som varit något större än motsvarande frälse- och i synnerhet kronogårdar. Ett mantal exempelvis kronojord är inte direkt jämförbart med ett mantal av ett annat slags jordnatur. Att skattegårdarna var större innebär att de självägande bönderna varit ekonomiskt gynnade – men också att skattegårdarna lättare kunde delas upp utan att hemmanen blev alltför små.

Mantalsklassernas överlappning

Ovan behandlas genomsnittliga gårdar och åkerarealsmedianer, men i uppsatsen undersöks ju också enskilda bondehushåll – hur säkra uttalanden kan man göra om en enskild bondes förmögenhet med utgångspunkt i mantalet? Även om den genomsnittliga åkerarealen hos gårdarna ökar från en mantalsklass till nästa förekommer dock *överlappning*, det vill säga att de största gårdarna av den mindre mantalsklassen är större än de minsta gårdarna av den

¹⁸⁵ Förmedling innebär att en jordeboksgårds mantal minskades för att bättre motsvara dess faktiska skattekraft. I synnerhet i källmaterialet från undersökningsområdet i Östergötland finns många notiser om förmedlingar. Om hur förmedlingarna påverkade gårdens jordeboksränta, se Herlitz 1974 s. 51–54.

större. En gård av en mindre mantalsklass är inte med nödvändighet mindre än en gård av en större klass. Huruvida en bonde var mer förmögen eller ej än en annan bonde i samma område kan därför inte sägas med absolut säkerhet, utan bara med en viss sannolikhet.

Överlappningens storlek är avgörande för hur säkra utsagor man kan göra om en enskild bondes förmögenhet i jämförelse med andra bönder. Överlappningen ϑ , vilken är densamma som sannolikheten för att en utsaga om en enskild bondes förmögenhet är sann, kan matematiskt definieras som $\vartheta = \frac{n_A \in [\min_A, \max_B] * n_B \in [\min_A, \max_B]}{n_A * n_B}$, där A är den större klassen i mantal mätt, B är den mindre och n är antalet gårdar inom klassen. Överlappningen kan redovisas i procent, där 0 % innebär ingen överlappning alls mellan de två undersökta mantalsklasserna, medan 100 % innebär en fullständig motsvarighet av de bägge klassernas ändpunkter. Mer konkret innebär överlappningen ϑ mellan två mantalsklasser storleken på risken att en gård av inom mantalsklass A storleksmässigt kan motsvaras av gårdar inom mantalsklass B .¹⁸⁶ Med hjälp av siffrorna i Tabell 9 och Tabell 11 ovan kan överlappningen i de undersökta områdena under 1600-talets första hälft bestämmas. De redovisas nedan i Tabell 12.

Tabell 12. Överlappningen mellan olika mantalsklasser, redovisat per område och jordnatur. Under den tidigare undersökningsperioden.

	Södermanland	Värmland	Västergötland	Östergötland
1 mtl/½ mtl skatte	8,5 %	71 %	11 %	14 %
½ mtl/¼ mtl skatte	31 %	43 %	51 %	–
1 mtl/½ mtl krono	1,1 %	–	51 %	52 %
½ mtl/¼ mtl krono	21 %	–	46 %	11 %
1 mtl/½ mtl alla jordnaturer	6,0 %	–	45 %	46 %
½ mtl/¼ mtl alla jordnaturer	30 %	–	61 %	9,8 %

Anmärkning: för frälsejorden har inga jämförelser kunnat genomföras, eftersom i princip alla frälsegårdar i undersökningen bestod av ett helt mantal. För de kategorier i tabellen där uppgift saknas, beror också det på att inga gårdar ingår i undersökningen som kunnat jämföras. Källa: se Tabell 7.

Överlappningen har som framgår i tabellen varierat stort både mellan de olika områdena och mellan de olika jordnaturerna. För de hela skattegårdarnas del så är överlappningen, med undantag för Värmlands del, liten. Däremot är överlappningen större mellan de halva skattegårdarna och fjärdedelarna större. Gränsen mellan dessa båda gårdsstorlekar har varit mer flytande. För kronogårdarna är mönstret delvis ett annat. I Södermanland är överlappningen

¹⁸⁶ Ett exempel, hämtat ur Tabell 12: Du vill veta hur stor risken är att en gård om ½ mantal skatte i undersökningsområdet i Södermanland under 1630-talet var större än en hel jordeboksgård i samma område. I tabellen visas att risken var 8,5 %. Endast en liten del av de största halva skattegårdarna var alltså större än de minsta hela skattegårdarna.

bland kronogårdarna mindre än bland skattegårdarna, medan däremot situationen i götalandskapen är annorlunda, med en överlappning på uppemot 50 % mellan hela och halva kronogårdar. I Västergötland är de halva gårdarna inte heller avgränsade nedåt, medan det i Östergötland finns en betydligt mindre överlappning mellan de halva kronogårdarna och fjärdedelarna.

Genom Tabell 12 vet vi nu att osäkerheten vid jämförelser av två enskilda bönders förmögenheter ibland kan röra sig om så höga tal som 50 %. Mantalsklassernas överlappning försvårar onekligen jämförelser av förmögenheter på individnivå. Samtidigt skall dock dessa problem inte överdrivas. Även om det finns en statistisk risk på 51 % att en bonde som brukade en hel kronogård i Västergötland hade en gård som inte var större än hans granne på en halv kronogård, så är dock sannolikheten fortfarande relativt stor att den faktiskt var större. Och var den inte det, så var den likväl i paritet med enbart de arealmässigt största gårdarna av den lägre mantalsklassen. På så sätt visar ändå resultaten på möjligheten att dra slutsatsen också om enskilda bönders förmögenheter utifrån deras hemmans storlek, i mantal mätt.

Slutsatser

Flera slutsatser kan dras av undersökningen ovan som har betydelse för resten av uppsatsen. Ett viktigt resultat, som också direkt påverkat arbetet med resten av uppsatsen, är att det finns stora geografiska skillnader i hur stor förmögenhet som innehavet av ett mantal egentligen innebar. Då man använder sig av mantalet som förmögenhetsmätare kan några jämförelser av regionala förmögenhetsskillnader därför inte göras, utan man begränsas till att göra lokalstudier. På grund av detta omfattar uppsatsen enbart Visnums härad.

Ett annat viktigt resultat är att det fanns skillnader mellan jordnaturerna rörande hur stora åkerarealer det i genomsnitt gick per mantal. I källmaterialet från den tidigare undersökningsperioden, som omfattar ungefär 85 % av de undersökta gårdarna, framstår skattegårdarna som större än gårdar av andra jordnaturer. Gårdar av olika jordnatur är därför inte direkt jämförbara, och jordnatur är en viktig variabel att ha med i undersökningar av förmögenhetsskiktningen. Ett tredje viktigt resultat är att sambandet mellan mantalet och åkerarealerna inte försämras mellan de två undersökta perioderna. Det är därför möjligt att göra lika säkra uttalanden om förmögenhetsskiktningen med utgångspunkt i mantalet gällande början av 1700-talet som under det tidiga 1600-talet.

En brist som uppmärksammats med mantalsmetoden är att det bara går att avgöra en enskild bondes förmögenhetsställning relativt hans ståndsbröder med viss statistisk sannolikhet. Nu är det emellertid knappt på något ställe i uppsatsen relevant att avgöra just en enskild bondes förmögenhetsställning. Mycket oftare handlar det om grupper av bönder, till exempel något slags förtroendemän. Ju större de undersökta grupperna blir, desto mindre spelar den statistiska osäkerheten i det enskilda fallet roll. Genomsnittligt sett står ju det positiva sambandet mellan större mantalsstorlek och större åkerarealer klart. Mantalsmetoden utgör därför en stabil grund för undersökningarna av förtroendemännens ekonomiska ställning i jämförelse med den genomsnittliga häradsbonden under undersökningsperioden.

För Visnums härad finns det inte någon geometrisk jordebok eller några andra kartor med arealuppgifter från det tidiga 1600-talet. Det går därför inte att undersöka sambandet mellan åkerareal och mantal i Visnums härad i samma utsträckning som i de ovannämnda områdena. Från sekelskiftet 1700 finns däremot ett antal kartor som kan användas. Även om deras antal är förhållandevis litet tyder de på att åkerarealen per mantal i Visnums härad låg någonstans mellan de tidigare uppmätta extremvärdena. Inte heller finns det några indikationer på att överlappningen skulle ha varit större i Visnums härad än i de andra områdena, snarast tycks situationen likna den i undersökningsområdet i Södermanland. De slutsatser som gjorts ovan om hur väl mantalet lämpar sig för mätningar av böndernas förmögenheter gäller med andra ord också i Visnum.

Summary

This thesis deals with a society long gone: a local peasant community in the hundred of Visnum in central Sweden during the 17th and early 18th centuries. The aim of the study is dual: to examine how the wealth was distributed among the peasants in the local community and how this economical stratification changed over time, but also how the unevenly distributed wealth corresponded with which of the peasants who held public offices on the local political arena.

Previous historians have not considered these problems due to lack of source materials. By using a previously neglected kind of source, population registers (*mantalslängder*), this study fills in the gap between studies done on earlier and later time periods. Although the method approximates a landed peasant's wealth with the size of the farm he cultivated, thus omitting crofters and other landless people, it is still useful for determining the wealth distribution within the local community, especially regarding the local public office holders.

The results of the study of the peasants' wealth show that the average wealth of the peasants nearly halved during the period 1629–1718. This was due mainly to a rise in population, which led to several peasant families living off acres previously cultivated by one alone. The size of the smallest farms in the area shrunk many times during the period. At the same time, a number of peasants still managed to keep the largest farms (*helgärdshemman*) undivided for large amounts of time and several generations, hereby creating an economic upper stratum. What in 1629 only had been small differences in wealth had by 1718 grown to become unbridgeable gaps.

Except for tenant farmers from one parish particularly rich in farms owned by the nobility, most of the jurors of the local court were freeholders. This is true, although to a slightly lesser degree, also for the church wardens and *sexmän*. On top of this, the freeholders fully monopolized the position as the hundred's representative in the peasant estate in the Swedish parliament. Most of the public office holders were richer than the average peasant in the area. But the group was heterogeneous and also poor peasants served as office holders, especially as *sexmän*.

Not all of the public office holders had the same position of influence. Some office holders distinguished themselves from the rest by holding the same position for many years or holding more than one office. These politically influential peasants must have held a deep

respect within the local community, as well as they themselves must have been particularly politically interested. A few of them were also amongst the richest peasants, thus forming a small group of men combining both considerable economic and political powers. By covering both these angles, the study lets us witness the formation of a new group within the local Swedish agrarian society: a local peasant elite.

Figurer

Figur 1. Genomsnittlig hemmansstorlek (i mantal) bland bondehushåll i Visnums härad 1629–1718.	30
Figur 2. Relativ fördelning av bondehushållen i Visnums härad på olika mantalsklasser, 1629–1718.	32
Figur 3. Övre kvartil, median och nedre kvartil bland bondehushållens bruksstorlekar (i mantal) i Visnum 1629–1718.	32
Figur 4. Midsommar hos häradshövdingen, 1697.....	46
Figur 5. Antal identifierade kyrkvårdar respektive sexmän i Visnums härad 1629–1718, fördelade per årtionde.....	50
Figur 6. Genomsnittlig förmögenhet (i mantal) hos kyrkvårdar, sexmän och nämndemän i jämförelse med allmogen totalt sett i Visnums härad 1629–1718.	58
Figur 7. Nämndemännens största, minsta och genomsnittliga förmögenhet (i mantal) i Visnums härad 1629–1718. (n=85)	60
Figur 8. Kyrkvårdarnas största, minsta och genomsnittliga förmögenhet (i mantal) i Visnums härad 1629–1718. (n=31)	61
Figur 9. Sexmännens största, minsta och genomsnittliga förmögenhet (i mantal) i Visnums härad 1629–1718. (n=150).	62
Figur 10. Modell visande överlappningen mellan det ekonomiska överskiktet, de lokala förtroendemännen och det lokalpolitiska toppskiktet.....	65

Tabeller

Tabell 1. Antalet mantalssatta gårdar och totalt antal mantal i Visnums härad enligt jordeböckerna 1630, 1666 och 1715.	23
Tabell 2. Bortfall av gårdar i mantalslängderna i Visnums härad 1629–1718, i absoluta tal och relativt det totala mantalet.	25
Tabell 3. Det totala antalet redovisade hushåll i Visnums härad i mantalslängderna 1629–1718, samt antalet bondehushåll.	28
Tabell 4. Totalt mantal enligt jordeböckerna och bortfall i mantalslängderna i Visnums härad, 1629–1718.	29
Tabell 5. Antal hela jordeboksgårdar i Visnums härad 1629–1718, fördelade på socknar och jordnaturer.	38
Tabell 6. Andel av det lokalpolitiska toppskiktet, nämndemän, sexmän och kyrkvårdar fördelat på deras hemmans jordnatur i jämförelse med alla gårdar i Visnums härad, 1629–1718.	56
Tabell 7. Andel gårdar av olika jordnaturer i de olika undersökningsområdena.	76
Tabell 8. Medianareal [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1635–1644.	78
Tabell 9. Spridning av arealer [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1635–1644.	78
Tabell 10. Medianareal [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1688–1710.	81
Tabell 11. Spridning av arealer [tunnland] fördelat på jordnatur, undersökningsområde och mantalsklass, 1688–1710.	81
Tabell 12. Överlappningen mellan olika mantalsklasser, redovisat per område och jordnatur. Under den tidigare undersökningsperioden.	83

Källor

Riksarkivet (RA)

Boskaps- m.fl. längder: boskaps- och mantalslängder för Visnums härad, spridda år 1629–1635.

Jordeböcker Södermanlands län: jordebok för Villåttinge härad 1636.

Jordeböcker Värmlands län: jordeböcker för Visnums härad, spridda år 1631–1653.

Jordeböcker Örebro län: jordeböcker för Visnums härad, spridda år 1654–1718.

Landskapshandlingar: Värmlands handlingar 1630:18b, jordebok för Visnums härad 1630.

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA): C4, D5, O2, R4, geometriska jordeböcker.

Mantalslängder 1642–1820: mantalslängder för Visnums härad, samtliga bevarade årgångar 1642–1718.

Krigsarkivet (KrA)

Roterings- och utskrivningslängder: roteringslängder för Visnums härad, spridda år 1630–1637.

Härnösands landsarkiv (HLA)

Lantmäterimyndigheternas arkiv: diverse kartor, 1688–1710.

Uppsala landsarkiv (ULA)

Nysunds kyrkoarkiv: C:1 & C:2, sockenstämmoprotokoll 1669–1718 (spridda år).

Vadstena landsarkiv (VaLA)

Advokatfiskalen vid Göta hovrätts arkiv: renoverade domböcker för Visnums härad 1629–1718 (ting och årgångar som saknas i originaldomboken).

Värmlandsarkiv, Karlstad

Rudskoga kyrkoarkiv: C:1 & C:2, sockenstämmoprotokoll 1688–1718 (spridda år).

Visnums häradsrätts arkiv: domböcker för Visnums härad, 1629–1746 (med luckor).

Visnums kyrkoarkiv: KI:1 & KI:2, sockenstämmoprotokoll 1509–1711 (spridda år); N:2, series pastorum.

Visnums-Kils kyrkoarkiv: LI:1, sockenstämmoprotokoll 1690–1692.

Litteratur

Alexandersson, Erland, *Bondeståndet i Riksdagen 1760–1772*, Lund 1975.

Andersson, Martin, *Nämndemän i Visnums härad 1621–1720*, opublicerad B-uppsats, Göteborg 2009.

Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandsocknar, 1680–1850*, Lund 1992.

Baigent, Elizabeth, "Swedish cadastral mapping 1628–1700: a neglected legacy", *The Geographical Journal* 1990.

Blickle, Peter, "Die Reformation vor dem Hintergrund von Kommunalisierung und Christianisierung. Eine Skizze", *Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 9: Kommunalisierung und Christianisierung. Voraussetzungen und Folgen der Reformation 1400–1600*, Berlin 1989.

Blickle, Peter, Ellis, Steven & Österberg, Eva, "The Commons and the State: Representation, Influence and the Legislative Process" i Peter Blickle (red.), *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997.

Brunius, Jan, *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600*, Lund 1980.

Carlsson, Sten, "Hallänningar i Sveriges riksdag" i *Hallands historia. II, Från freden i Brömsebro till våra dagar*, Halmstad 1959.

Enequist, Gerd, *Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie*, Uppsala 1937.

Fernow, Erik, *Erik Fernows Beskrivning över Värmland. D. 1, Värmlandsbeskrivningen*, Karlstad 1977.

Gadd, Carl-Johan, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*, Göteborg 1983.

Gaunt, David, "The Peasants of Scandinavia, 1300–1700" i Tom Scott (red.), *The Peasantries of Europe. From the Fourteenth to the Eighteenth centuries*, London 1998.

- Gyllenius, Petrus, "Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667" i Daniel Toijer och Carl Jacob Gardberg (red.), *Värmlands museums årsbok*, Karlstad 1965.
- Hannerberg, David, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*, Stockholm 1971.
- Harnesk, Börje, "Rika bönder och fattiga. Hälsingland på 1500-talet.", *Scandia* 2000.
- Herlitz, Lars, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*, Göteborg 1974.
- Isacsson, Maths, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala 1979.
- Johansson, Karl Herbert, *Svensk sockensjälstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift*, Lund 1937.
- Johnsson, Bruno, "Synpunkter på 1600-talets tidiga geometriska kartering. Med särskild hänsyn till Västmanlands län", *Ymer* 1965.
- Jutikkala, Eino, *Bonden i Finland genom tiderna*, Helsingfors 1963.
- Karlsson, Åsa, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, Uppsala 1994.
- Klingnéus, Sören, *Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen*, Uppsala 1997.
- Leijonhufvud, Lotta, *Grain Tithes and Manorial Yields in Early Modern Sweden. Trends and Patterns of Production and Productivity c. 1540–1680*, Uppsala 2001.
- Liljewall, Britt, "En allmogefamiljs agerande i en tid av förändring", *Rig* 1989.
- Liljewall, Britt, "'Och ändå rör hon sig'", *Rig* 1990.
- Linde, Martin, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala 2000.
- Lindegren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980.

- Lindkvist, Tomas, "Bonden i Lagen" i Britt Liljewall (red.), *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden*, Stockholm 2009.
- Lindström, Jonas, *Distribution and Differences. Stratification and the System of Reproduction in a Swedish Peasant Community 1620–1820*, Uppsala 2008.
- Lindström, Peter, "'De mest trätogirige?' En fallstudie om politiskt aktiva bönder i 1700-talets svenska lokalsamhälle", *Historisk Tidskrift* 2006.
- Lindwall, Bo & Mosén, Henrik, *Östgötska bonderiksdagsmän. Bondeståndets ledamöter från Östergötland 1600–1866*, Lund 2008.
- Lundkvist, Sven, "Resurser, skattetryck och fattigdom i 1610-talets Sverige" i Margareta Revera & Rolf Torstendahl (red.), *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, Lund 1979.
- Martinius, Sture, *Peasant destinies. The History of 552 Swedes Born 1810–12*, Stockholm 1977.
- Myrdal, Janken, *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket under feodalismen 1000–1700*, Stockholm 1999.
- Mårtensson, Ludvig, *Förteckning över bondeståndets ledamöter vid riksdagarna 1600–1697*, Stockholm 1950.
- Olausson, Peter, *Rikedom, makt och status i bondesamhället. Social och ekonomisk skiktning i västra Värmland från 1600-talet till 1800-talets mitt*, Karlstad 2004.
- Olausson, Peter, *Gillbergaknarna. En studie i den svenske storbondens habitus ca 1750–1850*, Göteborg 2007.
- Palm, Lennart Andersson, "'Det gamla bondesverige' tillbaka genom bakdörren? Kritik av Britt Liljewall", *Rig* 1990.
- Palm, Lennart Andersson, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*, Göteborg 1993.
- Palm, Lennart Andersson, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, Göteborg 2000.

- Perlestam, Magnus, *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*, Lund 1998.
- Renvall, Pentti, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, Stockholm 1967.
- Sharpe, James Anthony, *Crime in Early Modern England 1550–1750*, London 1984.
- Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm 1992.
- Söderberg, Johan, ”Bondesamhälle under pauperisering? Kring agrar förmögenhet i Sverige ca 1570–1600”, *Scandia* 1988.
- Söderberg, Johan & Myrdal, Janken, *The Agrarian Economy of Sixteenth-Century Sweden*, Stockholm 2002.
- Upton, Anthony Frederick, *Charles XI and Swedish Absolutism*, Cambridge 1998.
- Villstrand, Nils Erik, ”Stormaktstiden 1617–1721” i Rainer Fagerlund & Märtha Norrback (red.), *Finlands historia 2*, Esbo 1993.
- Villstrand, Nils Erik, *Sveriges historia. 1600–1721*, Stockholm 2011.
- Wallman, Sonja, ”Jämlika jämtar? Tinget som social arena under 1640-talet” i Per Sörlin (red.), *Mellan två statssystem*, Umeå 1995.
- Wiking Faria, Pablo, *Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*, Göteborg 2009.
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975.
- Ågren, Kurt, *Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680*, Stockholm 1964.
- Österberg, Eva, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*, Lund 1977.
- Österberg, Eva, ”’Den gamla goda tiden’. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället”, *Scandia* 1982.

Österberg, Eva, ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur”, *Scandia* 1989.

Österberg, Eva, ”Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönder i rätten under tre hundra år” i Lars M. Andersson (red.), *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund 2000.